

Η συμμετοχή των πολιτών στην προστασία του περιβάλλοντος

ΣΟΦΗ ΠΑΥΛΑΚΗ, Δικηγόρος

Η αρχή της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη σε περιβαλλοντικά θέματα διέπει και ρυθμίζει τη διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης και την ανάπτυξη φιλοπεριβαλλοντικής δράσης μέσα από ένα πλέγμα διατάξεων και πρακτικών. Η κατοχύρωση της αρχής στους τρεις επιμέρους πυλώνες της Συμβάσεως του Aarhus (πληροφόρηση, συμμετοχή, δικαστική προστασία) αποτελεί αναμφίβολα μια κατάκτηση του σύγχρονου κόσμου, που ενίσχυσε διεθνώς τη συμμετοχική και παρεμβατική δράση υπέρ του περιβάλλοντος και συνέτεινε σημαντικά στη διεύρυνση και εμπέδωση της δημοκρατίας. Στον αντίποδα ωστόσο των ενθαρρυντικών αυτών διαπιστώσεων, η έκταση και η κρισιμότητα των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων και οι ευρείας κλίμακας προσβολές και απειλές των φυσικών αγαθών σε κάθε γωνιά του πλανήτη, καθιστούν επιτακτική την ανάγκη ενίσχυσης και διεύρυνσης του ρόλου της περιβαλλοντικής συμμετοχής μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας και ενός περισσότερο αποτελεσματικού νομοθετικού και ρυθμιστικού πλαισίου που θα απηχεί τις σύγχρονες απαιτήσεις και ανάγκες. Σημαντικά θα μπορούσαν να συμβάλουν προς την κατεύθυνση αυτή και ο εθελοντισμός, η ενίσχυση των εγγυήσεων έννομης προστασίας και η υιοθέτηση βιώσιμων αποφάσεων και πολιτικών όσον αφορά τη διαχείριση και προστασία του περιβάλλοντος, του αγροτικού χώρου και των φυσικών πόρων. Σε όλα αυτά τα πεδία και τις μορφές εκδήλωσης φιλοπεριβαλλοντικής δράσης, η ενεργός συμμετοχή των πολιτών και των ενώσεών τους, δηλαδή των άμεσα ενδιαφερομένων κοινωνιών του δικαιώματος στο έννομο αγαθό του περιβάλλοντος, προσλαμβάνει έναν καίριο και καθοριστικό ρόλο, έχοντας πολλά και σημαντικά να προσφέρει στον παρόντα χρόνο, αλλά και ως πολύτιμη παρακαταθήκη για τις επερχόμενες γενιές.

I. Εισαγωγή

Υπό τον όρο «ενεργός συμμετοχή του πολίτη»¹ νοείται το σύνολο των ενεργειών και διεργασιών, οι οποίες υιοθετούνται από τον πολίτη, όπως κυρίως καθιερώθηκαν μέσα από τους δημοκρατικούς θεσμούς, την εκπαιδευτική διαδικασία και τους μηχανισμούς και τα μέσα έκφρασης της συλλογικής δράσης και οι οποίες κατατείνουν στην υλοποίηση της έννομης αξίωσής του να ενημερώνεται για θέματα που αφορούν τον ίδιο και τα κοινά και να επηρεάζει με την πρωτοβουλία, τη γνώμη και τη στάση του τη διαδικασία λήψης και το περιεχόμενο αποφάσεων

* Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Αειφορική Διαχείριση Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων» (Β' Κατεύθυνση «Περιβαλλοντική Πολιτική και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη της Υπαίθρου») του Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (ΔΠΘ), για το μάθημα «Περιβαλλοντική Επικοινωνία» με επιβλέποντα τον Αναπλ. Καθηγητή κ Γεώργιο Τσαντόπουλο (Ορεσιτιάδα Ν. Έβρου, Μάιος 2016). Βλ. σχετ. ανάρτηση και σε: <https://dasarxeio.com/2016/09/15/1040-13/>

¹ Ο όρος απαντάται στην αγγλική ως: «public participation», αλλά και ως: «active citizenship», ωστόσο ο πρώτος όρος θεωρείται περισσότερο δόκιμος. Βλ. Oxford English - Greek Learner's Dictionary, επιμ.: D.N. Stavropoulos, A.S. Hornby, 2nd ed., 2008, p. 370.

καθώς επίσης και τη χάραξη πολιτικών από τα αρμόδια προς τούτο κέντρα εξουσίας σε τοπικό, εθνικό ή και διεθνές επίπεδο.

Ιστορικά, η ενεργός συμμετοχή του πολίτη εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε κυρίως στον χώρο της κοινωνικής δράσης και του περιβάλλοντος. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι «ενεργός πολίτης» είναι ο πολίτης που, ανεξάρτητα από κρατικούς φορείς και λειτουργίες, υιοθετεί και διαδραματίζει έναν ρόλο στο πλαίσιο του κοινωνικού συνόλου, όσον αφορά τη διαμόρφωση του πολιτικού, οικονομικού, πολιτιστικού και εν γένει κοινωνικού βίου και του σχετικού θεσμικού, νομοθετικού και κανονιστικού πλαισίου, που τον αφορά. Η έννοια της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη συνδέθηκε ιστορικά με τα μεγάλα κοινωνικοπολιτικά, φιλοσοφικά και ανθρωπιστικά κινήματα, ενώ σημαντικό πεδίο έκφρασης και ανάπτυξης γνώρισε στο πλαίσιο της οργανωμένης συλλογικής δράσης και του εθελοντισμού.

Η ραγδαία εξέλιξη που παρουσίασε η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη κατά τα τελευταία χρόνια σε συνδυασμό με την αστικοποίηση, τη βιομηχανοποίηση και την υπερκατανάλωση, οδήγησε σε σοβαρή υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα την ευαισθητοποίηση των κοινωνικών ομάδων και έκανε φανερή την ανάγκη διαμόρφωσης ενός σύγχρονου και αποτελεσματικού νομοθετικού πλαισίου για την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά και των κατάλληλων κοινωνικοπολιτικών δομών και θεσμών που καθιστούν δυνατή την πρόσβαση του πολίτη στην περιβαλλοντική πληροφόρηση, τη συμμετοχική δράση και τη δικαστική προστασία σε περίπτωση προσβολών των δικαιωμάτων του αυτών [Περτζινίδου, 2003].

II. Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος

A. Δικαιοπολιτικά θεμέλια της έννοιας της ενεργούς συμμετοχής

1. Οι κοινωνικές εξελίξεις και τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα ως παράγοντας διαμόρφωσης της έννοιας της «ενεργούς συμμετοχής»

Ο προσδιορισμός της έννοιας της «συμμετοχής» στη θεωρία και την πράξη τόσο των κοινωνικών επιστημών όσο και του δικαίου παρουσιάζει δυσκολίες. Επιτυχεστερος είναι ο ορισμός, σύμφωνα με τον οποίο ως «συμμετοχή του κοινού» θεωρείται κάθε δραστηριότητα, την οποία αναλαμβάνει ένα άτομο, μία ομάδα ατόμων ή μία οργάνωση, χωρίς σχέση με τους αιρετούς αντιπροσώπους του λαού ή τους αρμοδίους κρατικούς υπαλλήλους ή τους οργανισμούς του Δημοσίου, με σκοπό -άμεσο ή έμμεσο- να συμμετάσχει στις υποθέσεις και αποφάσεις της Διοικήσεως ή των δημοσίων επιχειρήσεων ή ακόμη και στις πολιτικές αποφάσεις της κυβερνήσεως ή έστω να τις επηρεάσει [Περτζινίδου, 2003].

Ειδικότερα, όσον αφορά την προστασία του περιβάλλοντος, η έννοια της συμμετοχής περιλαμβάνει τρία στοιχεία: α) το δικαίωμα του πολίτη για πληροφόρηση εκ μέρους της Διοικήσεως για όλα τα θέματα που αφορούν το περιβάλλον και την προστασία του, β) την εν στενή έννοια (*stricto sensu*) συμμετοχή και γ) τα ένδικα μέσα και βοηθήματα, δυνάμει των οποίων καθίσταται εφικτή η υλοποίηση της έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και τις αρμόδιες διοικητικές αρχές σε περίπτωση προσβολής του δικαιώματος περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχικής δράσης. Γίνεται αντιληπτό, ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα επιλύονται ορθότερα και πιο αποτελεσματικά, αν αποκτηθεί η κατάλληλη προς τούτο συνείδηση, ευαισθησία, παιδεία και ενημέρωση [Περτζινίδου, 2003].

Σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι η συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις της Διοικήσεως που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος, βρίσκει νομιμοποιητικό έρεισμα: α) στην ουσιαστική πραγμάτωση του περιεχομένου της Δημοκρατίας, β) στην ύπαρξη του κοινωνικού δικαιώματος του ατόμου επί του περιβάλλοντος και επί της προστασίας του και γ) στην ολοένα εντονότερη ανάγκη μιας περισσότερο ισόρροπης κατανομής της ρύθμισης και αντιμετώπισης των κοινωνικών βαρών και αναγκών μεταξύ δημόσιας εξουσίας και κοινωνίας των πολιτών [Περτζινίδου, 2003].

2. Τα νομοθετικά ερείσματα της έννοιας της «ενεργούς συμμετοχής» σε θέματα περιβάλλοντος

2α. Διεθνής χώρος

Στον σύγχρονο κόσμο, οι επιδράσεις της ανάπτυξης και των εφαρμογών της τεχνολογίας στο φυσικό και ανθρωπογενές (οικιστικό και πολιτιστικό) περιβάλλον συχνά δεν περιορίζονται στα διοικητικά ή γεωγραφικά όρια ενός και μόνο κράτους. Ολοένα και περισσότερο, οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ανθρώπινης δράσης προσλαμβάνουν διασυνοριακό χαρακτήρα, επηρεάζοντας τη ζωή και το μέλλον περισσότερων λαών και κρατών. Για τούτο, υφίσταται σήμερα ένα θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος διεθνούς εμβέλειας και εφαρμογής, το οποίο εκφράζεται κυρίως μέσα από τα διεθνή συμβατικά κείμενα και τη δράση των μεγάλων διεθνών ενώσεων και Οργανισμών.

Ιδιαίτερα όσον αφορά τα θέματα περιβαλλοντικής ενημέρωσης και συμμετοχής των πολιτών στη λήψη αποφάσεων για περιβαλλοντικά θέματα που τους αφορούν, το σύγχρονο νομοθετικό και θεσμικό πλαίσιο, σε παγκόσμιο επίπεδο, διαμορφώνεται από ένα πλέγμα διατάξεων, κυρίως όμως από τις αρχές και θεμελιώδεις διακηρύξεις της «Συμβάσεως για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων καθώς και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα», η οποία υπεγράφη στο Aarhus της Δανίας, την 25η Ιουνίου 1998 (: «Σύμβαση του Ααρχους») [Χαϊνταρλής κ.ά.]

Στο Προοίμιο² της Συμβάσεως του Ααρχους τα συμβαλλόμενα κράτη επικαλούνται, για την υπογραφή της: την 1η αρχή της «Διακήρυξης της Στοκχόλμης για το ανθρώπινο περιβάλλον», τη 10η αρχή της «Διακήρυξης του Ρίο για το περιβάλλον και την ανάπτυξη», τα Ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης για τον «Παγκόσμιο Χάρτη της Φύσης» και τον «Ευρωπαϊκό Χάρτη για το Περιβάλλον και την Υγεία» του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ). Εν συνέχεια, τα συμβαλλόμενα κράτη διακηρύττουν:

- την ανάγκη να προστατευθεί, να διατηρηθεί και να βελτιωθεί η κατάσταση του περιβάλλοντος και να εξασφαλισθεί αειφόρος και περιβαλλοντικά υγιής ανάπτυξη,
- ότι η κατάλληλη προστασία του περιβάλλοντος είναι ουσιώδης για την ανθρώπινη ευημερία και την απόλαυση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην ίδια τη ζωή,
- ότι κάθε άτομο έχει δικαίωμα να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του και καθήκον, μεμονωμένα ή σε συνεργασία με άλλους, να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για να ωφελούνται οι παρούσες και μέλλουσες γενεές,
- ότι προκειμένου ν' ασκήσουν αυτό το δικαίωμα και να εκπληρώσουν αυτό το καθήκον, οι πολίτες πρέπει να διαθέτουν πρόσβαση στις πληροφορίες, να δικαιούνται να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων και να έχουν πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα,
- ότι στο πεδίο του περιβάλλοντος, η ευρύτερη πρόσβαση σε πληροφορίες και η συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων βελτιώνει την ποιότητα και εφαρμογή των αποφάσεων, συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση του κοινού για περιβαλλοντικά ζητήματα, δίδει στο κοινό την ευκαιρία να εκφράζει τις ανησυχίες του και επιτρέπει στις δημόσιες αρχές να λαμβάνουν δεόντως υπ' όψη τις ανησυχίες αυτές,
- ότι αποσκοπούν να προωθήσουν την υπευθυνότητα και τη διαφάνεια στη λήψη αποφάσεων και να ενισχύσουν την υποστήριξη του κοινού σε αποφάσεις σχετικές με το περιβάλλον,

² Βλ. <http://www.unece.org/env/pp/aarhus/>

- ότι είναι επιθυμητό να υπάρχει διαφάνεια σε όλους τους κλάδους της δημόσιας Διοίκησης και ότι το κοινό χρειάζεται να έχει γνώση των διαδικασιών συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων για το περιβάλλον, να διαθέτει ελεύθερη πρόσβαση σε αυτές και να γνωρίζει πώς να τις χρησιμοποιεί,
- τη σπουδαιότητα των ρόλων που μπορούν να διαδραματίσουν οι μεμονωμένοι πολίτες, οι μη κυβερνητικοί Οργανισμοί και ο ιδιωτικός τομέας στην προστασία του περιβάλλοντος,
- ότι επιθυμούν να προωθήσουν την περιβαλλοντική εκπαίδευση, ώστε να προάγουν το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη και να ενθαρρύνουν την ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με αποφάσεις που επηρεάζουν το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη και τη συμμετοχή τους σε αυτές,
- ότι είναι σημαντικό να γίνεται χρήση των μέσων ενημέρωσης και των ηλεκτρονικών ή άλλων, μελλοντικών μορφών επικοινωνίας,
- τη σπουδαιότητα της πλήρους ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών παραμέτρων στη λήψη κυβερνητικών αποφάσεων και την επακόλουθη ανάγκη να κατέχουν οι δημόσιες αρχές επακριβείς, περιεκτικές και επικαιροποιημένες περιβαλλοντικές πληροφορίες,
- ότι οι Δημόσιες Αρχές διατηρούν περιβαλλοντικές πληροφορίες προς το δημόσιο συμφέρον,
- ότι μεριμνούν προκειμένου να είναι προσιτοί στο κοινό αποτελεσματικοί δικαστικοί μηχανισμοί, συμπεριλαμβανομένων των οργανισμών, ώστε να προστατεύονται τα έννομα συμφέροντά τους και να εφαρμόζεται ο νόμος,
- ότι είναι σημαντικό να παρέχονται στους καταναλωτές κατάλληλες πληροφορίες για τα προϊόντα, ώστε να είναι σε θέση να κάνουν περιβαλλοντικές επιλογές εν γνώσει του θέματος, καθώς και
- ότι αναγνωρίζουν την ανησυχία του κοινού σχετικά με τη σκόπιμη απελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (ΓΤΟ) στο περιβάλλον και την ανάγκη για αυξημένη διαφάνεια και μεγαλύτερη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων στο εν λόγω πεδίο.

Ομοίως στο άρθρο 1 της Συμβάσεως καθορίζεται ότι προκειμένου να συμβάλει στην προστασία του δικαιώματος κάθε ατόμου από τις παρούσες και μελλοντικές γενεές να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του, κάθε Μέρος εξασφαλίζει τα δικαιώματα της πρόσβασης σε πληροφορίες, της συμμετοχής του κοινού στη λήψη αποφάσεων και της πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, σύμφωνα με τις διατάξεις της Συμβάσεως.

Σήμερα αναμένεται η 20ή Συνεργασία των συμβαλλομένων κρατών στη Σύμβαση του Άαρχους,³ η οποία θα διενεργηθεί στις 15-17 Ιουνίου 2016, στη Γενεύη, με κύριο αντικείμενο την εξέταση της προόδου που έχει σημειωθεί στην πρόσβαση στην πληροφορία, την ενεργό συμμετοχή και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, εστιάζοντας και στο θέμα των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών (ΓΤΟ) καθώς επίσης και σε κρίσιμα οικονομικά θέματα και στην ανάπτυξη.

Σχετικό κείμενο σε διεθνές επίπεδο είναι και η Συμφωνία «*Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters: Decision II/1 Genetically Modified Organisms*» (Economic Commission for Europe), η οποία υπεγράφη στο Almaty του Kazakhstan, τον Μάιο του 2005, πλην όμως δεν έχει υπογραφεί από την Ελλάδα και για τούτο, δεν δύναται να ισχύσει στη χώρα μας.

2β. Εθνική έννομη τάξη

³ Βλ. <http://www.unece.org/env/pp/aarhus/wgp20.html#/> και <http://www.unece.org/env/pp/aarhus/tfaj9#/>

Σε επίπεδο εθνικής εννόμου τάξεως, θεμέλιο της περιβαλλοντικής προστασίας αποτελεί η διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 24 του Συντάγματος («Δικαίωμα στο περιβάλλον»), η οποία ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι: «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας».

Ειδικότερα δε η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και κατ' επέκταση, το δικαίωμα στην περιβαλλοντική ενημέρωση, στην περιβαλλοντική δράση και συμμετοχή και στην περιβαλλοντική δικαιοσύνη, ερείδονται στη συνδυαστική εφαρμογή της ανωτέρω διατάξεως της παρ. 1 του άρθρου 24 του Συντάγματος με τις επίσης συνταγματικές διατάξεις των άρθρων:

- 5 (§ 1) του Συντάγματος («Ελευθερία της προσωπικότητας»), σύμφωνα με το οποίο: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφ' όσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη»,

- 5Α του Συντάγματος («Δικαίωμα στην πληροφόρηση»), το οποίο ορίζει ότι: «1. Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο μόνον εφ' όσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων. 2. Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσης τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19».

- 10 (§§ 1 και 3) του Συντάγματος («Δικαίωμα αναφοράς στις Αρχές»), κατά το οποίο: «1. Καθένας ή πολλοί μαζί έχουν το δικαίωμα, τηρώντας τους νόμους του Κράτους, να αναφέρονται εγγράφως στις αρχές, οι οποίες είναι υποχρεωμένες να ενεργούν σύντομα κατά τις κείμενες διατάξεις και να απαντούν αιτιολογημένα σε εκείνον, που υπέβαλε την αναφορά, σύμφωνα με το νόμο. [...] 3. Η αρμόδια υπηρεσία ή αρχή υποχρεούται να απαντά στα αιτήματα για παροχή πληροφοριών και χορήγηση εγγράφων, ιδίως πιστοποιητικών, δικαιολογητικών και βεβαιώσεων μέσα σε ορισμένη προθεσμία, όχι μεγαλύτερη των 60 ημερών, όπως νόμος ορίζει. Σε περίπτωση παρόδου άπρακτης της προθεσμίας αυτής ή παράνομης άρνησης, πέραν των άλλων τυχόν κυρώσεων και ένομων συνεπειών, καταβάλλεται και ειδική χρηματική ικανοποίηση στον αιτούντα, όπως νόμος ορίζει».

- 12 (§§ 1 έως και 3) του Συντάγματος («Δικαίωμα του συνεταιριζέσθαι»), σύμφωνα με το οποίο: «1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια. 2. Το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση του νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση. 3. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου εφαρμόζονται αναλόγως και σε ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν σωματείο», και

- 20 (§ 1) του Συντάγματος («Δικαίωμα δικαστικής προστασίας»), ορίζοντας ως εξής: «Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντα του, όπως νόμος ορίζει».

- 25 (§§ 1 έως και 3) του Συντάγματος («Προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»), που ορίζει ως εξής: «1. Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από τον νόμο, εφ' όσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας. 2. Η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη. 3. Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται», και

- 28 (§§ 1 και 2) του Συντάγματος, κατά το οποίο: «1. Οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου ... 2. Για να εξυπηρετηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον και να προαχθεί η συνεργασία με άλλα κράτη, μπορεί να αναγνωρισθούν, με συνθήκη ή συμφωνία, σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα ...».

Εκτός από τις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις, το νομοθετικό πλαίσιο κατοχύρωσης και προστασίας της ελευθερίας πρόσβασης του ατόμου στην περιβαλλοντική πληροφόρηση, τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα αποτελείται περαιτέρω στη χώρα μας από τα ακόλουθα νομοθετικά κείμενα:

- ο ν. 3422/2005 (Α' 303/13.12.2005), με τον οποίο κυρώθηκε και ισχύει στην Ελλάδα η Σύμβαση του Άαρχους για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα (βλ. ανωτ.).

- η κυα ΗΠ 37111/2021/26.9.2003 (Β' 1391/29.9.2003) σχετικά με την ενημέρωση και συμμετοχή του κοινού κατά τη διαδικασία έγκρισης περιβαλλοντικών όρων έργων και δραστηριοτήτων,

- η κυα ΗΠ 11764/653/2006 (Β' 327/17.3.2006) «Πρόσβαση του κοινού στις δημόσιες αρχές για παροχή πληροφοριών σχετικά με το περιβάλλον, σε συμμόρφωση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2003/4/ΕΚ για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες και για την κατάργηση της Οδηγίας 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου - Αντικατάσταση της υπ' αριθ. 77921/1440/1995 κοινής υπουργικής απόφασης (Β' 795)».

- η κυα 9269/470/2007 (Β' 286/2.3.2007), η οποία ενσωμάτωσε τις διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 7 και 4 παρ. 4 της Οδηγίας 2003/35/ΕΚ όσον αφορά τα μέσα ένδικης προστασίας του κοινού κατά πράξεων ή παραλείψεων της Διοίκησης σχετικά με θέματα ενημέρωσης και συμμετοχής του κατά τη διαδικασία έγκρισης περιβαλλοντικών όρων,

- ο ν. 3883/2010 (Α' 166/22.9.2010) «Εθνική Υποδομή Γεωχωρικών Πληροφοριών - Εναρμόνιση με την Οδηγία 2007/2/ΕΚ», και

- τα άρθρα 1-5 του ν. 3861/2010 (Α' 112/13.7.2010) σχετικά με την ενίσχυση της διαφάνειας και την υποχρεωτική ανάρτηση νόμων και πράξεων των κυβερνητικών, διοικητικών και αυτοδιοικητικών οργάνων στο διαδίκτυο «Πρόγραμμα Διαύγεια».

Για την ενημέρωση και προστασία του πολίτη, τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας Διοίκησης και την αντιμετώπιση φαινομένων κακοδιοίκησης, αξιοσημείωτη είναι και η ίδρυση και λειτουργία της Ανεξάρτητης Αρχής του «Συνηγόρου του Πολίτη» (ΣτΠ), δυνάμει του ν. 2477/1997. Όσον αφορά το περιβάλλον, αρμόδιος είναι ο «Κύκλος Ποιότητας Ζωής» του ΣτΠ, στελεχωμένος με ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό, με σημαντικό έργο και Πορίσματα σχετικά με κρίσιμα περιβαλλοντικά θέματα.

2γ. Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα σημαντικότερα κείμενα που διέπουν το ισχύον καθεστώς για την ενεργό συμμετοχή του κοινού σχετικά με περιβαλλοντικά θέματα είναι:

- η Οδηγία 4/2003 (ΕΕ L 41/26/14.2.2003) για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες,

- η Οδηγία 35/2003 (ΕΕ L 156/17/25.6.2003) για τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων, που αφορούν το περιβάλλον και με την τροποποίηση, όσον αφορά τη συμμετοχή του κοινού και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, των Οδηγιών 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΚ,

- η Οδηγία 2/2007 (ΕΕ L 108/1/25.4.2007) για τη δημιουργία υποδομής χωρικών πληροφοριών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Οδηγία Inspire), και

- ο Κανονισμός 166/2006 (ΕΕ L 33/1/4.2.2006) σχετικά με τη σύσταση Ευρωπαϊκού Μητρώου έκλυσης και μεταφοράς ρύπων και για την τροποποίηση των Οδηγιών 91/689/ΕΟΚ και 96/61/ΕΚ.

B. Περιεχόμενο του δικαιώματος περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής

1. Γενικά

Σύμφωνα με τους ορισμούς της κυα ΗΠ 11764/653/2006 (Β' 327/17.3.2006) «Πρόσβαση του κοινού στις δημόσιες αρχές για παροχή πληροφοριών σχετικά με το περιβάλλον, σε συμμόρφωση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2003/4/ΕΚ για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες και για την κατάργηση της Οδηγίας 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου - Αντικατάσταση της υπ' αριθ. 77921/1440/1995 κοινής υπουργικής απόφασης (Β' 795)», σκοπός της είναι, μεταξύ άλλων, με τον καθορισμό των βασικών μέτρων, όρων και διαδικασιών:

α) να κατοχυρώνεται το δικαίωμα πρόσβασης στις περιβαλλοντικές πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές ή για λογαριασμό των δημοσίων αρχών και να προσδιορίζονται οι βασικοί όροι και προϋποθέσεις καθώς και οι πρακτικές ρυθμίσεις για την άσκηση του δικαιώματος αυτού, και

β) να διασφαλίζεται ότι, σε κάθε περίπτωση, οι περιβαλλοντικές πληροφορίες διατίθενται σταδιακά και διαδίδονται στο κοινό, προκειμένου να επιτυγχάνεται η ευρύτερη δυνατή συστηματική διάθεση και διάδοσή τους στο κοινό, με τη χρήση ιδίως της τεχνολογίας των τηλεπικοινωνιών μέσω υπολογιστή ή/και με την ηλεκτρονική τεχνολογία, εφόσον υπάρχουν.

Υπό τον όρο «περιβαλλοντική πληροφορία» νοείται οποιαδήποτε πληροφορία σε γραπτή, οπτική, ακουστική, ηλεκτρονική ή άλλη υλική μορφή, σχετικά με:

α) την κατάσταση των στοιχείων του περιβάλλοντος, όπως ο αέρας και η ατμόσφαιρα, το νερό, το έδαφος, το χώμα, τα τοπία και οι φυσικές τοποθεσίες, συμπεριλαμβανομένων των υδροβιότοπων, των παράκτιων και των θαλάσσιων περιοχών, η βιοποικιλότητα και τα στοιχεία της, συμπεριλαμβανομένων των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών, και η αλληλεπίδραση μεταξύ των στοιχείων αυτών·

β) παράγοντες, όπως οι ουσίες, η ενέργεια, ο θόρυβος, οι ακτινοβολίες ή τα απόβλητα, συμπεριλαμβανομένων των ραδιενεργών αποβλήτων, οι εκπομπές, οι απορρίψεις και άλλες εκχύσεις στο περιβάλλον, που επηρεάζουν ή ενδέχεται να επηρεάσουν τα στοιχεία του περιβάλλοντος που αναφέρονται στο εδάφιο α'.

γ) μέτρα (συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών μέτρων), όπως οι πολιτικές, η νομοθεσία, τα σχέδια, τα προγράμματα, οι περιβαλλοντικές συμφωνίες και οι δραστηριότητες που επηρεάζουν ή ενδέχεται να επηρεάσουν τα στοιχεία και τους παράγοντες που αναφέρονται στα εδάφια α' και β' καθώς και μέτρα ή δραστηριότητες που αποσκοπούν στην προστασία των ως άνω στοιχείων·

δ) εκθέσεις για την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας·

ε) αναλύσεις κόστους - ωφέλειας και άλλες οικονομικές αναλύσεις και παραδοχές χρησιμοποιούμενες στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων και των μέτρων που αναφέρονται στο εδάφιο γ' και

στ) την κατάσταση της ανθρώπινης υγείας και ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένης της ενδεχομένης ρύπανσης της τροφικής αλυσίδας, τις συνθήκες της ανθρώπινης διαβίωσης, τις τοποθεσίες και τα οικοδομήματα πολιτισμικού ενδιαφέροντος στο μέτρο που επηρεάζονται ή ενδέχεται να επηρεασθούν από την κατάσταση των στοιχείων του περιβάλλοντος που

αναφέρονται στο εδάφιο α' ή, μέσω των στοιχείων αυτών, από τα θέματα που αναφέρονται στα εδάφια β' και γ'.

Ως «κοινό» κατά την απόφαση αυτή νοείται ένα ή περισσότερα, φυσικά ή νομικά πρόσωπα και σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις ή πρακτικές, οι ενώσεις, οι οργανώσεις εκπροσώπησής τους.

2. Διαδικασία άσκησης του δικαιώματος πρόσβασης σε πληροφορίες

Σύμφωνα με την ανωτέρω κυα ΗΠ 11764/653/2006, κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο έχει δικαίωμα, ύστερα από γραπτή αίτησή του στις δημόσιες αρχές, να λαμβάνει γνώση ή/και να ζητά τη χορήγηση πληροφοριών σχετικά με το περιβάλλον χωρίς να επικαλείται την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος. Η δημόσια αρχή, προς την οποία υποβάλλεται η αίτηση, χορηγεί στον αιτούντα απόδειξη παραλαβής, στην οποία περιλαμβάνεται ο οικείος αριθμός πρωτοκόλλου, η προθεσμία εντός της οποίας υφίσταται η υποχρέωση για παροχή πληροφοριών καθώς και η επισήμανση της δυνατότητας άσκησης των προβλεπομένων δικαιωμάτων δικαστικής προστασίας.

Οι δημόσιες αρχές υποχρεούνται να απαντούν εγγράφως στις αιτήσεις και να παρέχουν τις αιτούμενες πληροφορίες, που κατέχονται από τις ίδιες ή για λογαριασμό τους μέσα στις προβλεπόμενες προθεσμίες. Δυνατότητα απόρριψης της αιτήσεως για παροχή περιβαλλοντικών πληροφοριών υπάρχει όταν η αίτηση είναι εμφανώς παράλογη ή διατυπώνεται κατά τρόπο υπερβολικά αόριστο, είναι ακατάληπτη, προδήλως αβάσιμη ή επαναλαμβάνεται κατά τρόπο καταχρηστικό, αφορά ημιτελές υλικό ή ημιτελή έγγραφα και δεδομένα ή εσωτερικές επικοινωνίες - ανακοινώσεις των δημόσιων αρχών ή έχουν εμπιστευτικό χαρακτήρα. Τυχόν άρνηση παροχής, συνολικά ή εν μέρει, των αιτούμενων πληροφοριών κοινοποιείται στον αιτούντα εγγράφως ή ηλεκτρονικά, εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας και πρέπει να αναφέρει τους λόγους της απόρριψης και να περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με τη ένδικη προστασία που προβλέπεται.

Η πρόσβαση στα δημόσια αρχεία ή καταλόγους και η επιτόπια εξέταση αιτούμενων πληροφοριών είναι δωρεάν. Με κοινή απόφαση των Υπουργών Περιβάλλοντος και Ενέργειας και Οικονομίας και Οικονομικών είναι δυνατόν να επιβληθούν τέλη για την παροχή περιβαλλοντικών πληροφοριών, που όμως δεν μπορούν να υπερβαίνουν ένα εύλογο ποσό. Οι περιβαλλοντικές πληροφορίες καθίστανται σταδιακά διαθέσιμες σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων που είναι εύκολα προσιτές στο κοινό μέσω δημοσίων δικτύων τηλεπικοινωνιών. Οι δημόσιες αρχές πρέπει να εξασφαλίζουν, στο μέτρο του δυνατού, ότι οι πληροφορίες που συλλέγονται από τις ίδιες ή για λογαριασμό τους είναι ενημερωμένες, ακριβείς και συγκρίσιμες.

3. Συμπεράσματα και προκλήσεις

Από την κατά τα ανωτέρω παράθεση και ενδελεχή μελέτη του νομοθετικού πλαισίου που διέπει την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στα σύγχρονα περιβαλλοντικά θέματα, γίνεται κατανοητό ότι σήμερα, τόσο σε ευρωπαϊκό και διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο, υπάρχει έντονο ενδιαφέρον του νομοθέτη να ρυθμίσει την ελευθερία πρόσβασης του πολίτη στην περιβαλλοντική πληροφόρηση και συμμετοχή καθώς και την έννομη προστασία που του παρέχεται σε περίπτωση προσβολής του δικαιωμάτος του για πληροφόρηση και ενεργό συμμετοχή σε περιβαλλοντικά ζητήματα.

Ενσωματώνοντας τις πλέον σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις (γεωχωρικά συστήματα κ.λπ.) και με αυξημένη ευαισθησία και αίσθημα ευθύνης απέναντι σε κρίσιμες περιβαλλοντικές προκλήσεις και καινοφανή προβλήματα της εποχής μας (γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί - ΓΤΟ, προστασία προσωπικών δεδομένων κ.ά.), έχει αναπτύξει σε συνταγματικό και εθνικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο ευρωπαϊκού και διεθνούς χώρου το αναγκαίο νομοθετικό πλαίσιο προστασίας και εγγυήσεων για το δικαίωμα του ατόμου και των κοινωνικών ομάδων για ενεργό συμμετοχή σε περιβαλλοντικά θέματα. Το νομοθετικό αυτό πλαίσιο ενημερώνεται και εξελίσσεται διαρκώς, προκειμένου να απηχεί την εκάστοτε σύγχρονη πραγματικότητα της κοινωνίας που αφορά και να εξασφαλίζεται διά των διατάξεων και ρυθμίσεων του ακόμα περισσότερη πληρότητα, αντικειμενικότητα και αποτελεσματικότητα, όσον αφορά τους στόχους που υπηρετεί.

Όπως εύστοχα υποστηρίζεται, οι σύγχρονες νομικές ρυθμίσεις για την προστασία του περιβάλλοντος συγκροτούν κείμενα, τα οποία ενσωματώνουν γενικότερα περιβαλλοντικά και άλλα θέματα (ανάπτυξη, βιοτεχνολογία, χωροταξία, ενέργεια, τουρισμό, μεταφορές, διαχείριση αποβλήτων κ.λπ.). Κάτι τέτοιο πρέπει να ληφθεί υπ' όψη ως θετικό γιατί αναγνωρίζεται σε θεσμικό επίπεδο η διάχυτη οικολογική αλληλεξάρτηση και η αναγκαιότητα για σφαιρική αντιμετώπιση του προβλήματος" [Ζαγκλέ, Ζαμπάρας, 2012].

Γ. Εφαρμογή της έννοιας της «ενεργούς συμμετοχής του πολίτη» σε ειδικές μορφές περιβαλλοντικής προστασίας

Σημαντική πληροφόρηση αντλείται, όσον αφορά την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης των πολιτικών που καθορίζουν την αντιμετώπιση κρίσιμων περιβαλλοντικών ζητημάτων, από την εξέταση και ανάλυση μιας σειράς περιπτώσεων και μελετών εφαρμογής, που απασχόλησαν, σε παγκόσμιο επίπεδο, τη σύγχρονη θεωρία και πράξη των επιστημών της κοινωνιολογίας, της πολιτικής και του δικαίου.

Κατωτέρω, αναλύονται οι σημαντικότερες διαπιστώσεις, στις οποίες κατέληξαν σύγχρονες επιστημονικές μελέτες, με αντικείμενο που καλύπτει σχεδόν το σύνολο των πεδίων εφαρμογής της αρχής της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη σε θέματα περιβάλλοντος:

1. Προστασία περιβάλλοντος και βιοποικιλότητας

Όπως γίνεται δεκτό, ο ρόλος του ατόμου μέσα στην κοινωνία, θεωρείται κρίσιμος για την επίτευξη των στόχων της βιωσιμότητας σε ολόκληρο τον πλανήτη. Ιστορικά, η αρχή της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη στη διαμόρφωση μιας βιώσιμης κοινωνίας και ενός βιώσιμου περιβάλλοντος έχει τη βάση της στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και στη δι' αυτής διαμορφωθείσα έννοια της «ενεργούς προσωπικότητας». Τα σημερινά παγκόσμια προβλήματα, όσον αφορά τη βιώσιμη ανάπτυξη των κοινωνιών, προέρχονται, σε μεγάλο βαθμό, από το ατομικό επίπεδο, είναι δε κοινά αποδεκτό ότι με την ουσιαστική ανθρώπινη (την ατομική) αλλαγή ξεκινά η βιώσιμη δράση, που σταδιακά οδηγεί σε μια βιώσιμη μεταμόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας [Pappas et al., 2015].

Σταδιακά, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, διαμορφώθηκε η ιδέα των «περιβαλλοντικών δικαιωμάτων», διατυπώθηκε παγκόσμια ανησυχία για την κατάσταση και το μέλλον του περιβάλλοντος διεθνώς καθώς επίσης και το αίτημα για περισσότερο αποτελεσματική και αυστηρότερη περιβαλλοντική νομοθεσία, λαμβανομένης υπ' όψη της συντέλεσης σοβαρών καταστροφών και περιβαλλοντικών ατυχημάτων μεγάλης κλίμακας σε διάφορα σημεία του πλανήτη. Ιδιαίτερα σημαντική κατάκτηση του παγκόσμιου περιβαλλοντικού κινήματος θεωρήθηκε η συμπερίληψη του δικαιώματος στο περιβάλλον στα εθνικά Συντάγματα, γεγονός που περιβάλλει το εν λόγω δικαίωμα με εγγυήσεις συνταγματικής περσιωπής και καθιστά στο εξής εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την απομείωση της δι' αυτού παρεχομένης προστασίας [Demin, Zhengai, 2008].

Δύο ακόμα έννοιες, που έκαναν την εμφάνισή τους και κατοχυρώθηκαν θεσμικά και νομοθετικά την περίοδο αυτή, είναι οι έννοιες της «συνεργατικής πολιτικής» και της «συμμετοχικής δημοκρατίας», σε μια προσπάθεια περαιτέρω διεύρυνσης της δημοκρατικής αρχής στις σύγχρονες κοινωνίες και ειδικότερα, του δικαιώματος ενεργούς συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης στρατηγικών όσον αφορά τα θέματα που αφορούν τον πολίτη. Σταδιακά τονίζεται ο ολοένα και πιο δυναμικός εξελισσόμενος ρόλος που διαδραματίζουν οι πολίτες - ιδιώτες σε πολιτικό, τοπικό, επαγγελματικό - επιχειρηματικό και εν γένει κοινωνικό επίπεδο, καθώς επίσης και οι φορείς έκφρασης της συλλογικής δράσης (σύλλογοι, σωματεία, επιμελητήρια, επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, πολιτικά κόμματα, ΜΚΟ, συνεταιρισμοί κ.ά.) όσον αφορά την ενεργό παρέμβαση σε θέματα περιβάλλοντος, που μπορεί να εκτείνεται από την απλή έκφραση γνώμης έως τη μαζική κινητοποίηση και συλλογική δυναμική

αντίδραση σε προτάσεις και πολιτικές της εκάστοτε τοπικής, εργασιακής ή πολιτικής εξουσίας [Hoover, Shannon, 1995].

Αποφασιστικής σημασίας αποδεικνύεται επίσης ο ρόλος των κατοίκων των τοπικών κοινωνιών προστατευόμενων περιοχών κυρίως όσον αφορά τη σχεδίαση και εφαρμογή πολιτικών που ρυθμίζουν θέματα διαχείρισης και προστασίας φυσικών πόρων, τη βιώσιμη αναψυχή και τη διαχείριση οικοσυστημάτων. Στις περιοχές αυτές η παρουσία και εμπλοκή των τοπικών κοινοτήτων σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας και διαχείρισης θεωρείται πλέον καθοριστική [Buta et al., 2014].

2. Δασικά οικοσυστήματα

Στο σύνολο του αναπτυσσόμενου κόσμου η προστασία και διαχείριση των δασικών οικοσυστημάτων συνδέθηκε από πολύ νωρίς με τη συλλογική δράση και συμμετοχή, αποτέλεσε βασική μέριμνα και στόχο των περιβαλλοντικών κινήσεων και πεδίο έκφρασης της περιβαλλοντικής ευαισθησίας των τοπικών κοινοτήτων που αφορούσε [Papa, 2015].

Οι Buchy και Hoverman εισήγαγαν την έννοια της «συμμετοχικής δασοκομίας» (participatory forestry) ως ενός νέου μοντέλου συμμετοχικής διαχείρισης του δασικού χώρου και των φυσικών πόρων (participatory forestry management) και χάραξης δασικών σχεδιασμών, προσδίδοντας μία διαφορετική διάσταση και στον ρόλο του δασολόγου [Buchy, Hoverman, 2000].

3. Προστασία και διαχείριση υδάτινων πόρων

Ο ενεργός ρόλος του πολίτη σε θέματα που αφορούν τη διαχείριση και προστασία των υδάτων θεωρείται ζωτικής σημασίας για τη διασφάλιση της μελλοντικής παροχής νερού και την προστασία των υδάτινων οδών [Dean et al., 2016].

Στη Βραζιλία, όπου ο «Νόμος περί υδάτων» του 1997 θεσμοθετεί τη λεκάνη απορροής ως βασική μονάδα σχεδιασμού των πολιτικών διαχείρισης του νερού, οι προσπάθειες των κατοίκων να συστήσουν συμμετοχικές επιτροπές για την παρέμβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να οδηγήσει σε ριζικές αλλαγές στη διακυβέρνηση που θορύβησε έντονα την εξουσία. Μέσα από μία σειρά μεθοδεύσεων και αποφάσεων που ακολουθήθηκαν, το περιβόητο σύστημα συμμαχιών μεταξύ των ισχυρών παραγόντων στο χώρο της διαχείρισης των υδάτων και των φυσικών πόρων εν γένει κατάφερε να ελέγξει πλήρως και μονομερώς την κατάσταση, παρεμποδίζοντας και πλήττοντας καίρια την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος συμμετοχής του κοινού, που σταδιακά ατόνησε και οι πολίτες αποκλείστηκαν από τις σχετικές διαδικασίες [Siegmond - Schultze et al., 2015].

Οι πολιτικές οργανώσεις θεωρήθηκε ότι διαδραματίζουν έναν σημαντικό ρόλο όσον αφορά την έκφραση των ατομικών προτιμήσεων και την ανάδειξη της συλλογικής δράσης για την προστασία του περιβάλλοντος. Από σχετική έρευνα που διενεργήθηκε στις ΗΠΑ, σε περιοχή στη λίμνη Οντάριο, προέκυψε ότι οι πολίτες που κατοικούσαν στην παρόχθια ζώνη είχαν αναπτύξει περισσότερο φιλοπεριβαλλοντική συνείδηση και οικολογική ευαισθησία καθώς επίσης και μεγαλύτερη και εντονότερη συμμετοχική δράση στο πλαίσιο τοπικών περιβαλλοντικών οργανώσεων από ό,τι οι κάτοικοι άλλων, μη παρόχθιων γειτονικών περιοχών. Η έρευνα αυτή κατέδειξε πως η γειννίαση και ο βαθμός τοπικής εγγύτητας με την εστία των περιβαλλοντικών προβλημάτων και φαινομένων λειτουργούν ως καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη και εκδήλωση φιλοπεριβαλλοντικής συνείδησης και δράσης [Pendall, Schmidt, 2011].

4. Προστασία θαλάσσιων και παράκτιων οικοσυστημάτων

Η διαχείριση και προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος έχουν αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα πεδία εφαρμογής της αρχής της ενεργούς συμμετοχικής δράσης [Emma McKinley,

Stephen Fletcher, 2010]. Η ιδιαίτερη ομορφιά των θαλάσσιων και παράκτιων οικοσυστημάτων και η ποικιλομορφία των δραστηριοτήτων για την ανάπτυξη των οποίων προσφέρονται, όπως η θαλάσσια αναψυχή, οι θαλάσσιες περιηγήσεις, οι καθαρισμοί ακτών και θαλασσών, ο αλιευτικός τουρισμός, το κολύμπι, η αξιοποίηση και επισκεψιμότητα του ενάλιου πλούτου κ.ά. καθιστούν το θαλάσσιο περιβάλλον πόλο έλξης για τους πολίτες και θαυμάσιο χώρο έκφρασης της φιλοπεριβαλλοντικής τους ευαισθησίας.

Στον διεθνή χώρο έχει αναπτυχθεί η έννοια της «θαλάσσιας ιθαγένειας» (*marine citizenship*), που επιδιώκει να περιγράψει το πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη σε σχέση με το θαλάσσιο και παράκτιο περιβάλλον, κυρίως όσον αφορά τις εκάστοτε ακολουθούμενες πολιτικές γι' αυτό. Η θαλάσσια ιθαγένεια προϋποθέτει αυξημένη ευαισθητοποίηση των κοινωνιών του θαλάσσιου και παράκτιου περιβάλλοντος όσον αφορά τα περιβαλλοντικά θέματα, κατανόηση της σημασίας της προσωπικής συμπεριφοράς στη δημιουργία και επίλυση των περιβαλλοντικών ζητημάτων και τη στροφή στις αξίες για την προώθηση των θαλάσσιων φιλοπεριβαλλοντικών επιλογών συμπεριφοράς [McKinley, Fletcher, 2012].

Σημαντικό εν προκειμένω κρίνεται και το παράδειγμα του έργου «MARGon», που ξεκίνησε το 2008, στην Πορτογαλία, ως μια καινοτόμος πρόταση οικοδόμησης ενός μοντέλου Συνεργατικής Διακυβέρνησης των Θαλάσσιων Προστατευόμενων Περιοχών (ΘΠΠ), χρησιμοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης το Θαλάσσιο Πάρκο Luiz Saldanha (MPLS), Sesimbra. Βασικός άξονας λειτουργίας και υλοποίησης του έργου είναι ο διαρκής οικολογικός - κοινωνικός διάλογος, ο οποίος βασίζεται στην ενεργό συμμετοχή και στοχεύει στην ενδυνάμωση των τοπικών κοινωνιών, προκειμένου οι κάτοικοί τους να καταστούν ενεργοί πολίτες και παράγοντες βιώσιμης διαχείρισης ακτών, θαλασσών και του ωκεανού. Θεμέλιο της φιλοσοφίας του έργου συνιστά η άποψη ότι η επιτυχία της σχεδίασης και υλοποίησης κάθε δραστηριότητας και έργου εξαρτάται από το βαθμό και την ποιότητα της ισορροπίας μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος, ενώ ένας σχετικός οικολογικός - κοινωνικός διάλογος διεξάγεται μεταξύ όλων των φορέων. Το έργο MARGon είναι δομημένο σε τρία επίπεδα: α) διακυβέρνηση, β) ιθαγένεια και γ) δυναμική - χωρική δομή και αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, να τονώσει τη συμμετοχή της τοπικής κοινότητας, τη βελτίωση της επικοινωνίας, τη δημιουργία ένας εποικοδομητικού διαλόγου μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων και αρχών και τη μείωση των συγκρούσεων μεταξύ τους. Θεωρείται δε ότι η παραδοσιακή διασύνδεση μεταξύ τοπικής κοινότητας και θαλάσσιου περιβάλλοντος επιτυγχάνεται ως επί το πλείστον ως στόχος της γενικότερης συναισθηματικής ωρίμανσης, ευαισθησίας και νοημοσύνης μέσω της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στα σχολεία [Vasconcelos, Ramos Pereira, Caser, Gonçalves, Silva, Sá, 2013].

Σε σχετική επιστημονική μελέτη, η οποία αναλύει την ανάπτυξη ενός μοντέλου διαχείρισης βιώσιμης αλιείας μέσω της υιοθέτησης ηθικών αρχών, επισημαίνεται ότι οι γυναίκες μπορούν δυνητικά να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στις παράκτιες και νησιωτικές κοινότητες κυρίως λόγω των πολλαπλών ευθυνών τους. Οι γυναίκες, ως επί το πλείστον, είναι εκείνες, οι οποίες ενσταλάζουν τις επιθυμητές κοινωνικές, πολιτιστικές και ηθικές αξίες στα παιδιά από τη νεαρή ηλικία. Έτσι κρίνονται και ως οι πλέον κατάλληλες για την ανάπτυξη βιώσιμων πρακτικών και θαλάσσιας διαχείρισης καθώς επίσης και για την ενθάρρυνση της εθελοντικής δράσης του ατόμου που μπορεί να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα πολλαπλούς κοινωνικούς στόχους [Ram-Bidesi, 2015].

5. Πολιτικές σχετικές με τα απόβλητα

5α. Αστικά - οικιακά απόβλητα

Η μείωση των οικιακών απορριμμάτων έχει αναγνωριστεί ως βασική συνιστώσα των βιώσιμων στρατηγικών διαχείρισης αποβλήτων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Έχοντας διερευνήσει τη στάση των νοικοκυριών και δράσεις σχετικές με τα απόβλητα στην Ιρλανδία, μία σχετική επιστημονική μελέτη θεωρεί την ενεργό συμμετοχή των ιδιοκτητών ως καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη του στόχου της ελαχιστοποίησης των αποβλήτων στο σπίτι [Frances Fahy, Anna Davies, 2007]. Σε άλλη έρευνα, η οποία διεξήχθη στη Μεγ. Βρετανία (Εξετερο, Devon), τονίζεται η σημασία της

συμμετοχικής δράσης των πολιτών στη διαχείριση των οικιακών αποβλήτων με πιο βιώσιμους τρόπους [Barr, Gilg, 2005].

Η εμπέδωση μιας φιλοσοφίας πρόληψης, όσον αφορά τη δημιουργία αποβλήτων, θα μπορούσε κατ' άλλη άποψη να επιτρέψει τον σχεδιασμό πιο αποτελεσματικών πολιτικών μείωσης της ποσότητας αποβλήτων που παράγονται, εκ μέρους της τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά και των φορέων λήψης αποφάσεων. Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας απέδειξαν επίσης ότι η ανακύκλωση και η πρόληψη της δημιουργίας αποβλήτων αντιπροσωπεύουν διαφορετικές διαστάσεις της συμπεριφοράς διαχείρισης αποβλήτων και απαιτούν ιδιαίτερη προσέγγιση για την αύξηση της εμπλοκής των ατόμων στις μελλοντικές πολιτικές [Bortoleto et al., 2012].

5β. Στερεά απόβλητα

Τα στερεά απόβλητα που προκύπτουν κυρίως από την εξορυκτική διαδικασία και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων συνιστούν παγκοσμίως μια σημαντική πρόκληση όσον αφορά τις πολιτικές διαχείρισης και ανακύκλωσής τους. Καθοριστικής σημασίας κρίνεται εν προκειμένω ο ρόλος και η δράση των τοπικών κυρίως παραγόντων και των εμπλεκόμενων συνεταιρισμών, ενώ γίνεται δεκτό ότι κοινότητες και περιβάλλον επωφελούνται από μια οργανωμένη αστική εξόρυξη που λαμβάνει υπεύθυνα υπ' όψη τον ρόλο του τοπικού παράγοντα [Gutberlet, 2015].

5γ. Νοσοκομειακά - ιατρικά απόβλητα

Με σχετική εργασία τους οι Tudor κ.λπ. διερεύνησαν και αποτύπωσαν την αποτελεσματικότητα του εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (ΕΚΕ) και των περιβαλλοντικά ενεργών πολιτών όσον αφορά ζητήματα που άπτονται της βιώσιμης διαχείρισης των αποβλήτων υγειονομικής περίθαλψης στην Αγγλία και την Ουαλία [Tudor et al., 2008].

6. Επικίνδυνες ουσίες - Χημικά

Η συμμετοχή αναδεικνύεται σε ένα σημαντικό ζήτημα σε σχέση με την περιβαλλοντική έρευνα και πολιτική. Με τον τίτλο: «Δημόσια Αντίληψη Κινδύνου και Ευρωπαϊκή Περιβαλλοντική Πολιτική» (PRISP), μια διακρατική έρευνα ανίχνευσε και ερμήνευσε τον προσανατολισμό των Ευρωπαίων πολιτών όσον αφορά τους κινδύνους που εγκυμονεί η παρατεταμένη χρήση χημικών ουσιών για τον άνθρωπο και το περιβάλλον. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να διερευνήσει τις απόψεις των ανθρώπων για μια περισσότερο συμμετοχική δημοκρατία και για την ενίσχυση της συλλογικής δράσης εστιάζοντας στις πολιτικές για το περιβάλλον [Pellizzoni, Ungaro, 2000].

Περαιτέρω, η κακή κατάσταση του περιβάλλοντος στην κοινότητα του Χονγκ Κονγκ απεδείχθη ότι είναι ένα αναμενόμενο λογικό αποτέλεσμα της ελάχιστης προσπάθειας που καταβάλλεται από τους πολίτες για τη δημιουργία αποθέματος κοινωνικού και περιβαλλοντικού κεφαλαίου και πολιτισμού [Chung, Lo, 2003].

Αντικείμενο άλλης μελέτης ήταν να εξετάσει την επί σχεδόν 30 χρόνια διένεξη σχετικά με τη διάθεση των μεγαλύτερων αποθεμάτων τοξικών (εξαχλωροβενζόλιο) στον κόσμο. Παρουσιάζεται η πολιτική μιας εταιρείας χημικών στην προσπάθειά της να διαχειρίζεται τη διάθεση τοξικών αποβλήτων σε άμεση συνεργασία με την κυβέρνηση, τους οικολόγους και την τοπική κοινότητα. Η μελέτη περιγράφει τις νέες διαδικασίες και δομές, που έχουν σχεδιαστεί ειδικά για την διευκόλυνση της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων και χάραξης φιλοπεριβαλλοντικών πολιτικών [Benn, Jones, 2009].

Η χημική βιομηχανία είναι ιστορικά υπόλογη για σημαντικά ατυχήματα μεγάλης κλίμακας που οδήγησαν στην απελευθέρωση επικίνδυνων ουσιών, ρύπων και τοξικών στοιχείων στο περιβάλλον. Δύο πολύ γνωστά παραδείγματα είναι η καταστροφή της Union Carbide στο Bhopal και η τραγωδία του Three Mile Island. Προκειμένου να διασφαλιστεί η προστασία του

περιβάλλοντος και η δημόσια υγεία και ασφάλεια, η χημική βιομηχανία έχει υιοθετείται εθελοντικά προγράμματα ολοκληρωμένης διαχείρισης, όπως το πρόγραμμα responsible care [Evangelinos et al., 2010].

7. Περιβαλλοντική αδειοδότηση έργων και δραστηριοτήτων

Ακόμη και μια βιαστική ματιά στη θεωρία και πράξη σχετικά με την εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΕΠΕ) αποκαλύπτει ότι η συμμετοχή του κοινού συνιστά αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας περιβαλλοντικής αξιολόγησης. Η συμμετοχή του κοινού στην ΕΠΕ θεωρείται ως παράγοντας διεύρυνσης και εμπέδωσης της δημοκρατικής πολιτικής, ενώ καθιστά και την ίδια την ΕΠΕ περισσότερο αποτελεσματική [Glucker et al., 2010].

Η συμμετοχή του κοινού θεωρείται περαιτέρω ως σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης και της Στρατηγικής Περιβαλλοντικής Εκτίμησης (ΣΠΕ). Ήδη από τη νομοθετική και θεσμική κατοχύρωση των ΣΠΕ προκύπτει ο προσανατολισμός τους προς μια περισσότερο ανοικτή και διαφανή διαδικασία λήψης αποφάσεων με σκοπό τη μεγαλύτερη κατά το δυνατόν αποδοχή σχεδίων και προγραμμάτων από τον πληθυσμό που αφορούν. Τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας δείχνουν ότι η δημόσια συμμετοχή στην τρέχουσα πρακτική των ΣΠΕ παραμένουν περιορισμένα και με περιορισμένη επιρροή στη λήψη αποφάσεων [Rega, Baldizzone, 2015].

Στο πλαίσιο άλλης μελέτης περίπτωσης, αναδεικνύεται η αναγκαιότητα της συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία στρατηγικής περιβαλλοντικής εκτίμησης (ΣΠΕ). Η μελέτη συνιστά μια επισκόπηση του μοντέλου του Κεμπέκ (Καναδάς) όσον αφορά τη συμμετοχή του κοινού στην προστασία του περιβάλλοντος, μέσω της αξιολόγησης έξι (6) δημοσκοπήσεων σχετικά με τις προτεινόμενες κατευθύνσεις και πολιτικές που αφορούν, αντιστοίχως, τα επικίνδυνα απόβλητα, την προστασία των δασών, τα υπολείμματα υλικών, την ενέργεια, τη διαχείριση υδάτων και την κτηνοτροφία [Gauthier et al., 2011].

8. Βιομηχανικές εγκαταστάσεις

Σύμφωνα με σχετική μελέτη, που διενεργήθηκε σε δύο βιομηχανικές πολιτείες της Ινδίας, τη Μαχαράστρα και τη Γκουτζαράτ, με τη συμμετοχή οκτώ (8) επιχειρήσεων από κάθε μία, κατεδείχθη ότι περισσότερες από τις μισές από τις συμμετέχουσες βιομηχανικές μονάδες απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο της εκπαίδευσης όσον αφορά την εφαρμογή και υλοποίηση πολιτικών καθαρότερης και περισσότερο φιλοπεριβαλλοντικής παραγωγής. Μεταξύ των μεθόδων κατάρτισης, περισσότερο αποτελεσματική θεωρήθηκε η εκπαίδευση του προσωπικού in-house και on-the-job training. Οι προμηθευτές καθαρότερων τεχνολογιών φαίνεται επίσης να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην περιβαλλοντική εκπαίδευση του προσωπικού των εν λόγω μονάδων [Unnikrishnan, Hegde, 2007].

9. Αστικό τοπίο και κοινόχρηστοι χώροι πρασίνου

Έντονο ενδιαφέρον παρουσιάζει, σε διεθνές επίπεδο, η διαχείριση κοινοχρήστων χώρων πρασίνου από τους τοπικούς πληθυσμούς και παράγοντες. Δεδομένου ότι οι προϋπολογισμοί των τοπικών αρχών καθίστανται ολοένα και περισσότερο περιορισμένοι, οι τοπικές κοινότητες τελούν υπό μόνιμη οικονομική πίεση όσον αφορά την ανάληψη φιλοπεριβαλλοντικών πρωτοβουλιών, πολιτικών και δράσεων. Τούτο οδήγησε συχνά στην πράξη στη σύσταση ομάδων πολιτών και στην αποτελεσματική υιοθέτηση πρακτικών διαχείρισης χώρων πρασίνου ανεξάρτητα από τις τοπικές αρχές [Mathers et al.].

Στη Ζυρίχη της Ελβετίας μια σειρά από δραστηριότητες αναψυχής σε αστικά δάση και δημόσιους χώρους πρασίνου υιοθετήθηκαν ως επίσημη πολιτική με σκοπό την ενσωμάτωση των μεταναστών και των διακριτών πολιτισμικών ταυτοτήτων που έφεραν. Σταδιακά οι ακολουθούμενες ως άνω πρακτικές συνέβαλαν στη θετική κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ Πολιτείας και μεταναστών

και διευκόλυναν την κοινωνικοποίησή τους. Έτσι οι δημόσιοι αστικοί χώροι πρασίνου απέκτησαν έναν σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη των πολιτισμών και στην ομαλή κοινωνική ένταξη των αλλοδαπών κατοίκων της πόλης [Seeland et al., 2009].

Στο πλαίσιο άλλης μελέτης περίπτωσης, που έλαβε χώρα στο Βανκούβερ, διερευνήθηκαν τρόποι και διαδικασίες ανάδειξης, διαχείρισης και προστασίας του αστικού τοπίου. Διαπιστώθηκε σοβαρή έλλειψη ενός βιώσιμου οράματος για την πόλη, απώλεια ταυτότητας των δημοσίων χώρων και τονίστηκε η αναγκαιότητα προστασίας και ανάδειξης των κοινοχρήστων χώρων πρασίνου και του αστικού τοπίου [Quayle, 1998].

Στη Μεγ. Βρετανία η σημασία που έχει το περπάτημα στους αστικούς χώρους πρασίνου για την υγεία και την αναψυχή εξετάστηκε μέσα από τις ιστορικές ρίζες της, καθώς επίσης και μέσα από ένα πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο. Στην οικεία μελέτη αναδεικνύεται ο ρόλος των πάρκων και αλσών στο Ην. Βασίλειο από τον 19ο αιώνα και συνδέεται με την άνοδο και οικονομικο-κοινωνική ισχυροποίηση και εξέλιξη της αστικής τάξης. Σήμερα τα δημόσια πάρκα και άλση εξακολουθούν να συνδέονται με το γενικότερο στόχο αναψυχής και βελτίωσης της υγείας των πολιτών μέσω των δυνατοτήτων συμμετοχής σε δράσεις και ασχολίες που καταπολεμούν την επιβλαβή συνήθεια της καθιστικής ζωής και την παχυσαρκία [Carpenter, 2013].

10. Παγκόσμια κλιματική αλλαγή

Οι δυσμενείς συνέπειες της κλιματικής αλλαγής πλήττουν καίρια και επιβαρύνουν την υγεία του πληθυσμού αλλά και το εισόδημά τους λόγω του περιβαλλοντικού κόστους που σωρρεύεται. Παρ' όλα αυτά κοινή είναι η διαπίστωση ότι η μειωμένη αίσθηση συλλογικής ευθύνης καθώς και η γενικευμένη αίσθηση ότι η κλιματική αλλαγή είναι ένα πρόβλημα μακρινό, που δεν μας επηρεάζει άμεσα, κατέστησε σαφή την ανάγκη ενίσχυσης των πρακτικών που συμβάλλουν στην υιοθέτηση μιας περισσότερο προσιτής και ενδιαφέρουσας φιλοπεριβαλλοντικής πολιτικής όσον αφορά τη συμμετοχή των πολιτών στα κέντρα λήψης αποφάσεων σε σχέση με την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και την αντιμετώπιση των σχετικών εντάσεων. Η ενίσχυση του ρόλου των τοπικών κοινοτήτων και η ανάδειξη της λειτουργίας του «συμβουλίου γειτονιάς» καθίστανται μέσα που δύνανται να τονώσουν και να εδραιώσουν μια λειτουργικότερη και περισσότερο αποτελεσματική -ως προς την επίτευξη των στόχων της- συμμετοχικής συμπεριφοράς του πολίτη όσον αφορά την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών ζητημάτων που τον αφορούν σε συλλογικό ή τοπικό επίπεδο [Phadke et al., 2015].

Σημαντικός παράγοντας αναδεικνύεται εν προκειμένω η ένταξη και αξιοποίηση του ρόλου των γυναικών, αλλά και των περιθωριοποιημένων πληθυσμών που συνήθως πλήττονται περισσότερο από ακραία καιρικά φαινόμενα, αλλά διαθέτουν και σπάνια οικολογική, κοινωνική και πολιτική εμπειρία και γνώση, που μπορεί να συμβάλει σημαντικά στις στρατηγικές προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή [Figueiredo, Perkins, 2013]. Ομοίως, η συμμετοχή του κοινού στον σχεδιασμό πόλεων και οικισμών δύναται να υπηρετήσει τη δημιουργία βιώσιμου και περισσότερο φιλικού προς το περιβάλλον και τον άνθρωπο αστικού χώρου και τοπίου [Broto et al., 2015].

Στις Μαλδίβες, η Bluepeace, παλαιότερη περιβαλλοντική ΜΚΟ της χώρας με διεθνή δράση και εμπέλεια μάχεται για τον τερατισμό της παγκόσμιας κλιματικής αλλαγής και διατυπώνει την άποψη πως η μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου δεν είναι μόνο θέμα της εκάστοτε υιοθετούμενης εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής αλλά σχετίζεται άμεσα και με τη διεύρυνση και την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών, της παγκόσμιας ειρήνης και της συμμετοχικής δράσης των πολιτών [Hirsch, 2015].

11. Ενέργεια - τεχνολογία και οικιακή κατανάλωση

Ολοένα και περισσότερο στο σύγχρονο κόσμο κατακτά έδαφος η ιδέα της υιοθέτησης πολιτικής πρωτοβουλίας και νομοθετικών επιλογών που θα εξασφαλίζουν και θα ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή του κοινού σε θέματα περιβαλλοντικού σχεδιασμού. Η χρήση των μεθόδων της

πληροφορικής και της τεχνολογίας αναμφίβολα υπηρετούν τον σκοπό αυτό με γνώμονα την άμεση και ποιοτική παροχή της περιβαλλοντικής πληροφόρησης παγκοσμίως και κατ' επέκταση τη διεύρυνση της έννοιας της συμμετοχικής περιβαλλοντικής δράσης. Σύγχρονες ολοκληρωμένες προσεγγίσεις αξιοποιούν τη χρήση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS) κυρίως όσον αφορά την εφαρμογή πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος και χρήσεων γης [Higgs et al., 2008].

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στο ενεργειακό σύστημα συχνά προέρχονται από τις καθημερινές δραστηριότητες και επιλογές. Η καθημερινή δραστηριότητα στο σπίτι είναι μέρος της ιδιωτικής σφαιράς που δύναται να αμφισβητηθεί σε σχέση με τις ενεργειακές πολιτικές [Jenny Palm, 2010]. Η χρήση οικιακού εξοπλισμού χαμηλής ενέργειας για τις ανάγκες του νοικοκυριού και της διαβίωσης εξαρτάται άμεσα από τη θετική ανταπόκριση και τη συμμετοχή του κοινού σε σχετικές υιοθετούμενες πολιτικές και ενεργειακές λύσεις εκ μέρους της Πολιτείας, καταδεικνύοντας και στον τομέα της ενέργειας και της οικιακής κατανάλωσης τον αποφασιστικό ρόλο που κατέχει η περιβαλλοντική συνείδηση, η συμπεριφορά και οι ενεργειακές επιλογές του σύγχρονου πολίτη [Gill et al., 2015].

Κοινή είναι η πεποίθηση ότι σε πολλές περιπτώσεις οι στάσεις και οι συμπεριφορές πρέπει να μεταβληθούν προκειμένου να εξασφαλισθεί ένα βιώσιμο ενεργειακό μέλλον. Καθοριστικός στο πεδίο αυτό αναδεικνύεται ο ρόλος της φιλοπεριβαλλοντικής εκπαίδευσης, αλλά και η υιοθέτηση μέτρων όπως τα φορολογικά κίνητρα, οι απαλλαγές κ.ά. διευκολύνσεις που θα έστρεφαν το ενδιαφέρον του κοινού σε καταναλωτικές συνήθειες και ενεργειακές λύσεις και επιλογές περισσότερο φιλικές προς το περιβάλλον [Owens, Driffill, 2008]. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της Νέας Ζηλανδίας, όπου στην περιοχή Taranaki, η ενεργητική εμπλοκή και η επιτυχή συνεργασία των τοπικών φορέων, της κοινότητας, των γεωργών και γαιοκτημόνων, των αυτοχθόνων Μαορί, των τοπικών και περιφερειακών συμβουλίων και της εγχώριας βιομηχανίας πετρελαίου και φυσικού αερίου οδήγησαν στην υιοθέτηση και εφαρμογή εναλλακτικών λύσεων και οικονομικά αποδοτικότερων σχεδιασμών για μια βιώσιμη ενεργειακή πολιτική που είχε στο επίκεντρό της τον κάτοικο της περιοχής και τις ιδιαίτερες ανάγκες του [Coyle, 2016].

12. Ασφάλεια τροφίμων - Γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί (ΓΤΟ)

Το πρόβλημα της ασφάλειας της διατροφικής αλυσίδας και της κατανάλωσης διεγείρει σήμερα παγκόσμια ανησυχία. Η χάραξη πολιτικών για περισσότερο φιλοπεριβαλλοντική διαβίωση, είτε πρόκειται για καταναλωτικές συνήθειες, είτε για τις μεταφορές, τη διατροφή, τη στέγη και την αναψυχή, ολόένα και περισσότερο τείνει να σχετισθεί με μη κρατικές περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες, με τη δημιουργία οικολογικής συνείδησης του κοινού και με την ενίσχυση της συμμετοχικής δράσης του ενεργού πολίτη [Spaargaren, Mol, 2008]. Ένα τοπικό δίκτυο βιολογικών τροφίμων μπορεί λ.χ. ν' αποτελέσει την έκφραση ενός σύγχρονου μοντέλου πολιτικής ενσωμάτωσης της βιώσιμης κατανάλωσης χωρίς ωστόσο να υπηρετεί την καινοφανή τάση, που προσχηματικά υπό την ένδειξη «πράσινο» ουσιαστικά ενισχύει το σύγχρονο πρόσωπο της «νέας οικονομίας» [Seyfang, 2006].

Η κοινωνική αφύπνιση και η συντονισμένη εταιρική κοινωνική ευθύνη (ΕΚΕ) δύνανται να παρεμποδίσουν και το επίσης ανησυχητικό φαινόμενο της παράνομης, «τυχαίας» ή «ακούσιας», ελευθέρωσης στο περιβάλλον γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (ΓΤΟ), που δεν έχουν εγκριθεί για ανθρώπινη κατανάλωση [Clap, 2008].

13. Τουρισμός - ανάπτυξη και μεταφορές

Η υιοθέτηση πολιτικών αειφόρου τουρισμού συνέβαλε σε σημαντικά οφέλη σε τοπικό επίπεδο. Για τον λόγο αυτό η τοπική συμμετοχική δράση αποκτά καθοριστικό ρόλο στο πεδίο του τουρισμού ως μορφή δραστηριότητας και εκμετάλλευσης που δύναται να έχει σημαντικές επιπτώσεις στο φυσικό και οικιστικό - πολιτιστικό περιβάλλον της περιοχής που αφορά [Balslev Clausen, Gyimóthy, 2016].

Αλλά και ο ρόλος της συμμετοχής των πολιτών στη βελτίωση των συστημάτων μεταφοράς κατακτά ολοένα και περισσότερο έδαφος και προσφέρει γόνιμο προβληματισμό για την αξιοποίηση των μέσω της σύγχρονης τεχνολογίας και την εισαγωγή καινοτομιών σε υπάρχοντα συστήματα. Η στήριξη από μικρές ομάδες αποδεικνύεται και στον τομέα αυτό πολύτιμη καθώς είναι καλό να σκεφτόμαστε τους πολίτες ως σχεδιαστές στο δικό τους δικαίωμα και όχι ως απλούς συμμετέχοντες σε μια απρόσωπη διαδικασία σχεδιασμού [Sagaris, 2014].

Σύμφωνα με μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Πανεπιστημιούπολη Mawson Lakes του Πανεπιστημίου της Νότιας Αυστραλίας, η ποδηλασία αναδείχθηκε ως η πλέον βιώσιμη επιλογή μεταφοράς, γεγονός που οδήγησε στην υιοθέτηση μέτρων για την υποστήριξή της και την ανάπτυξή της από την πολιτεία [Bonham, Koth, 2010].

14. Βιώσιμη μεταλλευτική δραστηριότητα

Η καθοριστική επιρροή της ανάπτυξης μεταλλευτικής δραστηριότητας σε μια περιοχή στο περιβάλλον και τον τοπικό πληθυσμό και οι αντιδράσεις των κατοίκων καταγράφηκαν στο πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης του Logan Lake, British Columbia, στον Καναδά. Η πόλη γειτνιάζει με το ορυχείο χαλκού του Highland Valley, η δε έρευνα κατέδειξε ότι η προσέγγιση της εκμεταλλεύτριας εταιρείας μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές και επιλογές στο πλαίσιο της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (ΕΚΕ) έχει δημιουργήσει ένα αξιόσεβαστο και κοινά παραδεκτό μέτρο καλής θέλησης στην κοινότητα. Καταδεικνύεται ακόμα ότι περισσότερο αποτελεσματικές πρακτικές εταιρικής κοινωνικής ευθύνης προς εξασφάλιση της υγείας και οικολογικής ισορροπίας θα μπορούσαν να εξασφαλισθούν καλύτερα μέσα από τον σχεδιασμό μιας στρατηγικής που θα περιελάμβανε και τις αγροτικές και απομακρυσμένες κοινότητες που συχνά περιθωριοποιούνται και αγνοούνται από τα δεσπύζοντα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα [Mc Allister et al., 2014].

Γενικά γίνεται ολοένα και περισσότερο επιτακτική παγκοσμίως η ανάγκη συμμετοχής των τοπικών κοινοτήτων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν τοπικά έργα εξόρυξης και η εξασφάλιση ότι η μεταλλευτική δραστηριότητα θα διεξαχθεί με ασφάλεια και υπευθυνότητα σύμφωνα με τη φέρουσα ικανότητα του τόπου και με την υποχρέωση αποκατάστασης του χώρου μετά τη λήξη της δραστηριότητας [Prno, 2013].

15. Εταιρική κοινωνική ευθύνη

Τα τελευταία χρόνια οι όροι «εταιρική βιωσιμότητα» και «εταιρική αειφορία» επικρατούν ολοένα και περισσότερο στο χώρο των επιχειρήσεων και διαμορφώνουν τις επιλογές και αποφάσεις των επιχειρηματιών όσον αφορά τη σχέση με το προσωπικό τους και την εταιρική στρατηγική εν γένει [Amini, Bienstock, 2014], [Hopkins, 2002]. Η έννοια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (ΕΚΕ) επίσης σχετίζεται με τη συμμετοχή δράση καθώς σήμερα καθίσταται για τις επιχειρήσεις ένας μηχανισμός που τους εξασφαλίζει κοινωνική και φιλοπεριβαλλοντική ευαισθησία όσον αφορά τον εταιρικό προσανατολισμό και τις επιλογές τους και δυνατότητα παρεμβάσεων στα κέντρα λήψης αποφάσεων προς τον σκοπό της άσκησης επιρροής στη χάραξη των σχετικών πολιτικών [Metaxas, Tsavdaridou, 2013].

Αναγνωρίζεται περαιτέρω ότι μέσω του μηχανισμού εταιρικής κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευθύνης καθίσταται εφικτή ακόμα και η αποκατάσταση και επανόρθωση περιβαλλοντικών ζημιών που είχαν συντελεσθεί κατά το παρελθόν, η δε εταιρική στρατηγική μπορεί να εστιάσει τη δράση της στην πρόληψη περιβαλλοντικών καταστροφών και της ρύπανσης. Υπεύθυνη επιχειρηματική πρακτική θεωρείται εκείνη που συμβάλλει στην υιοθέτηση πρακτικών και επιλογών αποτροπής της ρύπανσης [Warhurst, Mitchell, 2000]. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στην εφαρμογή της ΕΚΕ σε ναυτιλιακές εταιρείες μικρού και μεσαίου μεγέθους, καθώς η δραστηριότητά τους σχετίζεται με την υλοποίηση των πολιτικών αποφυγής θαλάσσιας ρύπανσης [Fafaliou, 2006].

16. Αγροτική πολιτική και τοπική διακυβέρνηση

Η αγροτική ανάπτυξη είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο καθώς συνδέεται άμεσα με τη χάραξη σχετικών πολιτικών σε επίπεδο κεντρικής και περιφερειακής διακυβέρνησης και με την παραγωγή, διαχείριση και εκμετάλλευση των κυριότερων φυσικών πόρων. Η τοπική αυτοδιοίκηση βρίσκεται συχνά στο επίκεντρο της αγροτικής πολιτικής μέσα από τον θεσμικό της ρόλο στον διοικητικό μηχανισμό και των εκτεταμένων αρμοδιοτήτων της όσον αφορά την οργάνωση του βίου και την υλοποίηση δράσεων και στρατηγικών με χαρακτηριστικά τοπικά. Για τούτο συχνά και οι παρεμβάσεις για την αναδιάρθρωση, τη λειτουργία και τη δράση της τοπικής αυτοδιοίκησης σχετίζονται άμεσα με πρωτοβουλίες που αφορούν την αγροτική ανάπτυξη [Douglas, 2005].

Παράλληλα, η τοπική αυτοδιοίκηση, ως πολιτικός θεσμός, μπορεί να κατευθύνει τη δημιουργία, σε τοπικό επίπεδο, οικονομικών μονάδων, τα μέλη των οποίων δεν έχουν τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή, εξ αιτίας κοινωνικών προβλημάτων ή προβλημάτων, τα οποία συνδέονται με τη σωματική και πνευματική τους κατάσταση. Για την υποστήριξη δράσεων σε τοπικό επίπεδο με στόχο την ανάκαμψη της οικονομίας, η τοπική αυτοδιοίκηση έχει τη δυνατότητα να προωθήσει μορφές συνεργασίας, μεταξύ των οικονομικών μονάδων, οι οποίες στοχεύουν σε μία ήπια μορφή αξιοποίησης των πόρων και στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών καθώς και να ενισχύσει δραστηριότητες συλλογικών σχημάτων για την ανάπτυξη των ενδιαφερόντων τους, τα οποία αποβλέπουν στο δημόσιο συμφέρον [Τριανταφυλλοπούλου, 2012].

17. Εθελοντισμός και περιβαλλοντικές οργανώσεις

Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, ως βασικοί εκφραστές των ιδεών του παγκόσμιου περιβαλλοντικού κινήματος και του αιτήματος για περισσότερη προστασία του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, στηρίζουν το έργο τους σε ελάχιστα διαθέσιμα κεφάλαια και στον εθελοντισμό. Η δράση τους αφορά τη διάδοση των ιδανικών της παγκόσμιας περιβαλλοντικής κοινότητας και την ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης του κοινού σε τοπικό, αλλά και διεθνές επίπεδο. Οι αγώνες τους για την εδραίωση της περιβαλλοντικής προστασίας ενίοτε προσλαμβάνουν χαρακτηριστικά γενικευμένης αντίστασης σε περιβαλλοντικές απειλές και προσβολές καθώς και σε έμπρακτη διαμαρτυρία ενάντια σε δράσεις που αντιστρατεύονται τις αρχές του οικολογικού κινήματος για την υπεράσπιση των περιβαλλοντικών αγαθών (ακτιβισμός) [Figueiredo, 2013].

Η δράση των περιβαλλοντικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων έχει ιστορικά καταστεί το πλέον πρόσφορο πεδίο ανάληψης και εμπέδωσης συμμετοχικής - παρεμβατικής πρωτοβουλίας εκ μέρους του κοινού, παγκοσμίως. Μέλη των περιβαλλοντικών οργανώσεων είναι συνήθως οι απλοί πολίτες, εκείνοι που άμεσα και καίρια πλήττονται από την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τα αποτελέσματα των οικολογικών καταστροφών σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας ή και διεθνούς κοινότητας, όσον αφορά περιβαλλοντικές προσβολές ευρείας κλίμακας και που μέσω της εθελοντικής προσφοράς τους καθίστανται ενεργοί κοινωνοί στην παγκόσμια φιλοπεριβαλλοντική υπόθεση [Whittaker et al., 2015].

Δ. Γενικότερες διαπιστώσεις όσον αφορά τη συμμετοχική δράση

Μετά από την ενδελεχή εξέταση των ανωτέρω απαριθμούμενων επιμέρους πεδίων εφαρμογής της αρχής της συμμετοχικής περιβαλλοντικής δράσης κρίνεται χρήσιμο, στο σημείο αυτό, να καταγραφούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα και σκέψεις που έχουν, έως και σήμερα, διατυπωθεί από τη θεωρία και την επιστημονική ανάλυση του θέματος, τα οποία συνοψίζονται κυρίως στις ακόλουθες θέσεις:

- Η Σύμβαση του Άρχους δίνει στους πολίτες τη δυνατότητα να ελέγχουν τις κυβερνήσεις συνεισφέροντας ουσιαστικά στην προστασία του περιβάλλοντος. Ο μηχανισμός συμμόρφωσης παρέχει στους πολίτες και τις οργανώσεις τους την ευκαιρία να αναζητήσουν διορθωτικά μέτρα σε

διεθνές επίπεδο. Ως αποτέλεσμα, οι ίδιοι οι πολίτες είναι πιθανόν να καθορίσουν τη μελλοντική επιτυχία της Σύμβασης, ως μέσου για την προστασία του δικαιώματός τους σε ένα υγιές και βιώσιμο περιβάλλον [Λιάσκα, 2008, 2011].

- Έντεκα έτη μετά την ενσωμάτωση της Σύμβασης του Αρχους στην ελληνική νομοθεσία, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση της αξιοποίησης και εφαρμογής της και τελικά, η αποτελεσματικότητά της ως προς την αποκατάσταση της νομιμότητας. Σημαντικά σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα καθίσταται πλέον εφικτό ν' αντιμετωπισθούν με τη συμβολή των εργαλείων και των δυνατοτήτων που το περιεχόμενο της Σύμβασης παρέχει. Η μέσω της αποτίμησης αυτής ελληνική εμπειρία προσφέρεται προς εξαγωγή συμπερασμάτων και προτάσεων με σκοπό την ενδυνάμωση της συμμετοχικής διαδικασίας, της καθιέρωσης της πλήρους και έγκαιρης πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία και τελικά, στο δικαίωμα και στη δυνατότητα των πολιτών στην προάσπιση της προστασίας του περιβάλλοντος [Σταματίου, 2010].

- Μετά τις οικονομικές και κοινωνικές ανατροπές που σημάδεψαν τον 20ό αιώνα, ο 21ος χαρακτηρίζεται από έντονη αβεβαιότητα. Σημειώνονται βαθιές αλλαγές στην οργάνωση του χώρου, επιταχυνόμενη δημογραφική αύξηση, αστικοποίηση και ανισορροπίες σε τοπική ή υπερτοπική κλίμακα, που δημιουργούν μεγάλες ανισότητες και προκαλούν ή ενισχύουν κινδύνους, που επηρεάζουν όλο τον κόσμο, ιδιαίτερα δε τις πλέον φτωχές χώρες. Η συνειδητοποίηση του προβλήματος προέκυψε από μία έντονη και εκτεταμένη κρίση, που απαιτεί πρωτοβουλίες και διεθνή ομοψυχία, καθώς αφορά το σύνολο της ανθρωπότητας και προϋποθέτει την κινητοποίηση όλων, ιδιαίτερα στις ανεπτυγμένες χώρες. Η εικόνα της πραγματικής κατάστασης του κόσμου μας δεσμεύει όλους στο πνεύμα μιας συλλογικής συνεισφοράς, κατανεμημένης χωρίς εγωισμούς και με βαθιά στοιχεία ανθρωπισμού. Αυτή η συνεισφορά θα προσδιοριστεί από μια σφαιρική και σε βάθος γνώση των προβλημάτων, στα οποία πρέπει να δοθούν απαντήσεις [Δαγκλή, 2008].

- Η περιβαλλοντική προστασία δεν αποτελεί μόνο κρατική υπόθεση «υποχρέωση» σύμφωνα με το Σύνταγμα του Κράτους, αλλά πρωτίστως, είναι καθήκον (το πρώτο καθήκον) και δικαίωμα του κάθε περιβαλλοντικά συνειδητοποιημένου πολίτη, ο οποίος είναι ενταγμένος σε κάποιο Περιφερειακό Τμήμα της χώρας που λέγεται Δήμος ή Κοινότητα ή σε κάποια Μητροπολιτική Περιφέρεια (Κεντρική Διοίκηση) και στην οποία ανήκει, δημιουργεί και βιώνει. Οι αρμοδιότητες και οι ευθύνες των Τοπικών Αρχών για την προστασία του περιβάλλοντος προκύπτουν από το υπάρχον νομοθετικό και θεσμικό πλαίσιο καθώς επίσης και από τη χρέωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με την προώθηση των συμμετοχικών διαδικασιών των πολιτών. Ειδικότερα, όσον αφορά το τοπικό κοινωνικό επίπεδο, είναι απαραίτητο να γίνει συνείδηση και τρόπος ζωής όλων των πολιτών ο σεβασμός στις περιβαλλοντικές αξίες, η δε νομοθεσία να χρησιμεύει ως αποδοτικός ελεγκτικός μηχανισμός και όχι ως μηχανισμός θεραπείας και αποκατάστασης [Σκαναβή, Ζαχαράκη, 2004].

E. Η συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη ενεργούς περιβαλλοντικής προσωπικότητας

Καθοριστικής σημασίας κρίνεται ο ρόλος της εκπαιδευτικής διαδικασίας όσον αφορά την καλλιέργεια οικολογικής συνείδησης των πολιτών και τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων ανθρωπινων προσωπικοτήτων, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την ανάπτυξη ενεργούς ενήλικης συμμετοχικής συμπεριφοράς και δράσης, μεταξύ άλλων, και σε περιβαλλοντικά θέματα.

Όπως εύστοχα υποστηρίζεται, είναι ανάγκη η περιβαλλοντική εκπαίδευση να εισέλθει όχι μόνο στα σχολεία, αλλά και στην καθημερινότητά μας. Η περιβαλλοντική παιδεία θα αναδείξει νέα, καλλιεργημένα σε περιβαλλοντικά θέματα άτομα με περιβαλλοντική συνείδηση και κατ' επέκταση πρακτική και συμπεριφορά. Η περιβαλλοντική ισορροπία μας οδηγεί σε αρμονία με την κοινωνία και τον πολιτισμό, αλλά και σε οικονομική ανάπτυξη. Στόχος λοιπόν ας είναι η χρήση κι εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος με βιώσιμο τρόπο, προς την κατεύθυνση της διατήρησης του ίδιου του οικοσυστήματος και της βελτίωσης της οικονομικής αποδοτικότητας και της κοινωνικής μας ζωής [Ζαγκλέ, Ζαμπάρας, 2012].

Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η ενσωμάτωση της έννοιας της αειφορίας όχι μόνο στη διδασκαλία και στις ερευνητικές δραστηριότητες, αλλά και στην καθημερινή λειτουργία και πρακτική των ίδιων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με την κατά το δυνατόν διατήρηση της συνολικής χρήσης των πόρων τους σε βιώσιμα επίπεδα [Harris, Probert, 2009].

Σήμερα, η παγκόσμια διάσταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων και η ευρείας έκτασης προσβολές των οικολογικών αγαθών καθιστούν ολοένα και πιο επιτακτική την αναγκαιότητα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και καταδεικνύουν τη σπουδαία συμβολή και αποστολή της στις σύγχρονες ανθρώπινες κοινωνίες.

Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως η ενεργός συμμετοχική δράση για θέματα περιβάλλοντος ξεκινά πολύ νωρίς, ενταγμένη στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κρατών, και υλοποιείται μέσα από ποικίλα μαθησιακά πεδία και τις διαδικασίες της ούτω καλουμένης «αγωγής του πολίτη» [Sinclair, Diduck, 2016].

Αλλά και στο επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που προσεγγίζει περισσότερο το στάδιο ενηλικίωσης του ατόμου και ουσιαστικής κτήσης της ιδιότητας του ενεργού πολίτη, είναι ιδιαίτερα σημαντική η καλλιέργεια της ευαισθητοποίησης των μαθητών σχετικά με τη βιωσιμότητα, την προστασία του περιβάλλοντος και την αειφόρο ανάπτυξη [Xueliang Yuan, Jian Zuo, 2013].

Στη χώρα μας, σημαντική προσπάθεια προς την κατεύθυνση της προώθησης της έννοιας της βιωσιμότητας, μέσω της ανάληψης σχετικών δράσεων και πρωτοβουλιών, συντελείται από τα περιφερειακά κυρίως ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης καθώς η ένταξή τους στον αγροτικό και νησιωτικό χώρο της πατρίδας μας επιτρέπει μοναδικές ευκαιρίες και την εμπειρία της άμεσης επαφής με τη φύση [Evangelinos et al., 2009]. Ομοίως σημαντικά συμβάλλουν με τη δράση και το έργο τους προς την κατεύθυνση αυτή τα «Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης» που ήδη λειτουργούν σε πολλές περιοχές της χώρας.

Στ. Το δικαίωμα προσφυγής στη Δικαιοσύνη για προσβολές της ελευθερίας περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής

Το δικαίωμα προσφυγής των πολιτών και των ενώσεών τους στη Δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα συνιστά τον τρίτο άξονα της παρεχομένης από τη Σύμβαση του Αρχαίου προστασίας και λειτουργεί ως θεματοφύλακας της ελευθερίας πρόσβασης του κοινού στην περιβαλλοντική πληροφόρηση και της αρχής της ενεργούς συμμετοχικής δράσης του πολίτη για περιβαλλοντικά θέματα. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε πως δίχως τις εγγυήσεις της δυνατότητας πρόσβασης στη δικαστική προστασία οι δύο άλλες ως άνω επιμέρους εκφάνσεις του δικαιώματος περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχικής δράσης καθίστανται ουσιαστικά αδρανείς, και ανενεργές, εκτεθειμένες σε κάθε λογής προσβολές και παραβιάσεις.

Η νομοθετική καθιέρωση ενός ουσιαστικού δικαιώματος προσφυγής στη Δικαιοσύνη για θέματα προστασίας του περιβάλλοντος είναι σύμφωνη με τη σύγχρονη πραγματικότητα και επιβάλλεται από τρεις κυρίως λόγους: Πρώτον, από τον θετικό ρόλο, τον οποίο οι πολίτες μπορούν να διαδραματίσουν στη διαχείριση του περιβάλλοντος καλύπτοντας έτσι το έλλειμμα του συχνά αναποτελεσματικού κυβερνητικού ελέγχου. Δεύτερον, από τη σύζευξη οικονομικών και οικολογικών παραγόντων για μία ισόρροπη ανάπτυξη, που απαιτεί τη συμμετοχική δράση των πολιτών. Τέλος, από τη μεταβολή του δέοντος προς μία φυσιοκεντρική θεώρηση του περιβάλλοντος, απ' όπου προκύπτει η ιδέα της διαφύλαξης του ως αξίας από το Κράτος - εγγυητή έναντι των πολιτών του [Βασιλόπουλος, 1997].

Στη χώρα μας, οι βασικές διατάξεις σχετικά με την εξειδίκευση της διαδικασίας πρόσβασης του κοινού στη δικαιοσύνη για θέματα περιβαλλοντικής ενημέρωσης και συμμετοχής αποδίδονται στο άρθρο 6 «Ένδικη προστασία» της κυα ΗΠ 11764/653/2006 (Β' 327/17.3.2006) «Πρόσβαση του κοινού στις δημόσιες αρχές για παροχή πληροφοριών σχετικά με το περιβάλλον, σε συμμόρφωση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2003/4/ΕΚ για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες

και για την κατάργηση της Οδηγίας 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου - Αντικατάσταση της υπ' αριθ. 77921/1440/1995 κοινής υπουργικής απόφασης (Β' 795)».

Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 6 της ως άνω κνα ΗΠ 11764/653/2006, σε περίπτωση που ο αιτών θεωρεί ότι η δημόσια αρχή: α) αγνόησε την αίτησή του για παροχή πληροφοριών, λόγω παρέλευσης των προθεσμιών της παρ. 3 του άρθρου 3 (έμμεση απόρριψη) ή β) απέρριψε την αίτησή του αδικαιολόγητα (πλήρως ή εν μέρει) ή γ) απάντησε πλημμελώς ή δ) δεν αντιμετώπισε το αίτημά του σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 3, δικαιούται:

1. Να ασκήσει το δικαίωμα αποζημίωσης, λόγω υπέρβασης των προθεσμιών που προβλέπονται στην παρ. 3 του άρθρου 3 (έμμεση απόρριψη), ενώπιον της Ειδικής Επιτροπής της παρ. 13 του άρθρου 5 του ν. 1943/1991, όπως ισχύει, κατά τα οριζόμενα στις παρ. 7, 8, 9 και 10 του εν λόγω άρθρου, όπως ισχύουν. Μετά την κατάργηση ωστόσο της παρ. 13 του άρθρου 5 του ν. 1943/1991, δυνάμει της παρ. 5 του άρθρου 25 του ν. 4210/2013 (Α' 254): «Αιτήσεις για την καταβολή πλήρους αποζημίωσης, οι οποίες έχουν υποβληθεί και εκκρεμούν για εξέταση στις Ειδικές Επιτροπές Ελέγχου Εφαρμογής Νομοθεσίας καθώς και οι σχετικές αιτήσεις που υποβάλλονται από την ημερομηνία δημοσίευσης του νόμου αυτού στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και εφ' εξής, διαβιβάζονται στα αρμόδια ελεγκτικά όργανα».

2. Να ασκήσει αγωγή αποζημίωσης ενώπιον του αρμοδίου Δικαστηρίου σύμφωνα με τις περιστασιακές ευθύνης διατάξεις. Το δικαίωμα αυτό έχουν και οι τρίτοι, οι οποίοι ενδεχομένως ζημιώνονται από τη δημοσιοποίηση των πληροφοριών.

3. Να ασκήσει ενδικοφανή προσφυγή ενώπιον της Ειδικής Επιτροπής της παρ. 13 του άρθρου 5 του ν. 1943/1991, όπως ισχύει, κατά τα οριζόμενα στις παρ. 7, 8, 9 και 10 του εν λόγω άρθρου, όπως ισχύουν, για την τροποποίηση ή επανεξέταση των πράξεων ή παραλείψεων της δημόσιας αρχής. Μετά την κατάργηση ωστόσο της παρ. 13 του άρθρου 5 του ν. 1943/1991, δυνάμει της παρ. 5 του άρθρου 25 του ν. 4210/2013 (Α' 254): «Αιτήσεις για την καταβολή πλήρους αποζημίωσης, οι οποίες έχουν υποβληθεί και εκκρεμούν για εξέταση στις Ειδικές Επιτροπές Ελέγχου Εφαρμογής Νομοθεσίας, καθώς και οι σχετικές αιτήσεις που υποβάλλονται από την ημερομηνία δημοσίευσης του νόμου αυτού στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και εφεξής, διαβιβάζονται στα αρμόδια ελεγκτικά όργανα».

Ειδικότερα δε, η περίπτωση της προσφυγής πολιτών ή ενώσεών τους στη δικαιοσύνη για θέματα ενημέρωσης και συμμετοχής τους κατά τη διαδικασία έγκρισης περιβαλλοντικών όρων έργων και δραστηριοτήτων, αποδίδονται με την κνα 9269/470/2007 (Β' 286/2.3.2007), η οποία ενσωμάτωσε τις διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 7 και 4 παρ. 4 της Οδηγίας 2003/35/ΕΚ όσον αφορά τα μέσα ένδικης προστασίας του κοινού. Σύμφωνα με το άρθρο 3 της ως άνω κνα 9269/470/2007 με τίτλο «Μέσα ένδικης προστασίας του κοινού», κάθε ενδιαφερόμενος για την αποκατάσταση της ηθικής ή υλικής βλάβης των εννόμων συμφερόντων του δικαιούται να προσβάλλει τις πράξεις ή παραλείψεις της Διοικήσεως, που έχουν σχέση με θέματα ενημέρωσης και συμμετοχής του κατά τη διαδικασία έγκρισης περιβαλλοντικών όρων έργων και δραστηριοτήτων, σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις των κνα 11014/703/2003 και 37111/2021/2003. Το δικαίωμα αυτό ένδικης προστασίας παρέχεται τόσο στο πλαίσιο διοικητικού ελέγχου όσο και στο πλαίσιο δικαστικής προστασίας.

Ειδικότερα, το δικαίωμα διοικητικού ελέγχου ασκείται κατά την ως άνω κοινή υπουργική απόφαση:

α) Με αίτηση θεραπείας προς το ΥΠΕΧΩΔΕ (νυν ΥΠΕΝ), κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 24 του ν. 2690/1999, με την οποία ο ενδιαφερόμενος ζητά την ανάκληση ή την τροποποίηση πράξης της Διοίκησης, για θέματα ενημέρωσης και συμμετοχής του κοινού κατά τη διαδικασία έγκρισης των περιβαλλοντικών όρων των έργων και δραστηριοτήτων, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 3 και 4 της κνα 11014/703/2003 και σε συνδυασμό με τις σχετικές διατάξεις της κνα 37111/2021/2003.

β1) Με ειδική διοικητική προσφυγή ενώπιον του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ (νυν ΥΠΕΝ), με την οποία ο ενδιαφερόμενος ζητά την ακύρωση ή την τροποποίηση πράξης του Γενικού Γραμματέα της οικείας Περιφέρειας, για θέματα ενημέρωσης και συμμετοχής του κοινού κατά τη διαδικασία έγκρισης των

περιβαλλοντικών όρων των έργων και δραστηριοτήτων σύμφωνα με τα άρθρα 6, 7 και 9 της κυα 11014/703/2003 και σε συνδυασμό με τις σχετικές διατάξεις της κυα 37111/2021/2003.

β2) Η ειδική διοικητική προσφυγή ασκείται μέσα σε προθεσμία τριάντα (30) ημερών από την έκδοση της ως άνω Πράξεως ή από την ημερομηνία παρέλευσης των προβλεπομένων στις ανωτέρω διατάξεις σχετικών προθεσμιών ενημέρωσης και συμμετοχής του κοινού (παράλειψη της Διοικήσεως).

β3) Η Διοίκηση εξετάζει τη νομιμότητα της Πράξεως και αποφασίζει για την ακύρωση, εν όλω ή εν μέρει, της Πράξεως αυτής ή για την απόρριψη της προσφυγής. Η απόφαση επί της ειδικής διοικητικής προσφυγής γνωστοποιείται στον προσφεύγοντα μέσα σε προθεσμία 45 ημερών από την άσκησή της.

Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας ασκείται:

1. Με αγωγή αποζημίωσης ενώπιον του αρμοδίου Δικαστηρίου σύμφωνα με τις περί αστικής ευθύνης διατάξεις.
2. Με αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: α) κατά πράξεως ή παραλείψεως της Διοίκησης, είτε έχει ασκηθεί είτε όχι αίτηση θεραπείας, β) κατά της αποφάσεως του ΥΠΕΧΩΔΕ (νυν ΥΠΕΝ) επί της ειδικής διοικητικής προσφυγής. Σε περίπτωση που παρέλθει η προθεσμία των 45 ημερών, που προβλέπεται ανωτέρω υπό στοιχ. β3, η αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας ασκείται κατά της τεκμαιρομένης, από την πάροδο των εν λόγω προθεσμιών, απορρίψεως της ειδικής διοικητικής προσφυγής.

Όσotόσο δυνάμει της από 11.2.2015 σχετικής Ανακοίνωσης του Υπουργείου Παραγωγικής Ανασυγκρότησης, Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΑΠΕΝ),⁴ λόγω της καταργήσεως των Ειδικών Επιτροπών όσο και των λοιπές διατάξεων του ν.1943/1991 με την παρ. 5 του άρθρου 25 του ν. 4210/2013 (Α' 254) χωρίς ειδική πρόβλεψη για την ανάθεση ή μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων των Επιτροπών αυτών σε άλλη δημόσια αρχή ή δημόσιο φορέα, αρμόδιες αρχές θεωρούνται οι Υπηρεσίες του Υπουργείου Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης και ειδικότερα η Δ/ση Απλούστευσης Διαδικασιών και Παροχής Υπηρεσιών Δημοσίου, Τμήμα Παροχής Υπηρεσιών στους Πολίτες και η Δ/ση Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, Τμήμα Διαφάνειας και Ανοικτών Δεδομένων. Η Διεύθυνση Διεθνών και Ευρωπαϊκών Δραστηριοτήτων (Δ/ση ΔΕΔ), Τμήμα Ευρωπαϊκών και Διεθνών Υποθέσεων Περιβάλλοντος του ΥΠΑΠΕΝ, ως αρμόδια για την παρακολούθηση της εφαρμογής της Οδηγίας 2003/4/ΕΚ στην εσωτερική έννομη τάξη και εστιακό σημείο (focal point) της Σύμβασης Αρχούς έχει απευθύνει ερώτημα στις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης σχετικά με το εφαρμοζόμενο σήμερα νομοθετικό καθεστώς ένδικης προστασίας του πολίτη, σε περίπτωση που το αίτημά του προς τις δημόσιες αρχές για παροχή πληροφοριών, δεν ικανοποιείται ή ικανοποιείται πλημμελώς. Εν αναμονή δε της απάντησης αυτής και μέχρι τη νομοθετική ή διοικητική επίλυση του θέματος, η αρμόδια Δ/ση ΔΕΔ του ΥΠΑΠΕΝ (νυν ΥΠΕΝ) συνιστά όπως οι σχετικές καταγγελίες των πολιτών υποβάλλονται προς αξιολόγηση στο Σώμα Επιθεωρητών - Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης και τον Συνήγορο του Πολίτη.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η δυνάμει της ανωτέρω Ανακοίνωσης παρατεινόμενη αναστολή της διαδικασίας εξέτασης του δικαιώματος αποζημίωσης και των ενδικοφανών προσφυγών του άρθρου 6 της κυα 11764/653/2006 έχει ως αποτέλεσμα σημαντική δυσλειτουργία του θεσμού και κατ' επέκταση σοβαρή παρακώλυση της άσκησης του νομοθετικά κατοχυρωμένου δικαιώματος του κοινού για πρόσβαση στη δικαιοσύνη για θέματα περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής. Είναι επομένως επιτακτική η ανάγκη ρύθμισης της εκκρεμότητας που έχει προκύψει εν προκειμένω, ούτως ώστε η σχετική διαδικασία να επανέλθει στη νόμιμη εφαρμογή και λειτουργία της.

⁴ Βλ. <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=467&language=el-GR>

III. Συμπεράσματα

Στις ενότητες που προηγήθηκαν αναλύθηκε διεξοδικά η αρχή της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη σε περιβαλλοντικά θέματα. Η αρχή εξετάστηκε κυρίως επί τη βάση των διατάξεων και ορισμών της Συμβάσεως του Aarhus, δυνάμει της οποίας κατοχυρώθηκε νομοθετικά, συμβατικά και θεσμικά η ενεργός περιβαλλοντική συμμετοχή του κοινού πάνω σε τρεις (3) κύριους άξονες:

- α) την ελευθερία πρόσβασης του κοινού στην περιβαλλοντική πληροφόρηση,
- β) το δικαίωμα συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για περιβαλλοντικά θέματα και ανάληψης περιβαλλοντικής δράσης, και
- γ) το δικαίωμα πρόσβασης του κοινού στη δικαιοσύνη για θέματα περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής.

Ακολουθώς, παρουσιάστηκαν τα δικαιιοπολιτικά θεμέλια της έννοιας της ενεργούς συμμετοχής τόσο στο επίπεδο της εθνικής έννομης τάξης όσο και στον διεθνή χώρο και στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αναλύθηκε το περιεχόμενο του δικαιώματος ενεργούς περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής με αναφορές στις ισχύουσες διατάξεις που διαμορφώνουν το νομοθετικό πλαίσιο που το διέπει.

Μέσα από μια συστηματική ανάπτυξη παρουσιάστηκαν τα ιδιαίτερα πεδία εφαρμογής της έννοιας της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη σε επιμέρους εκδηλώσεις της περιβαλλοντικής προστασίας, όπως η προστασία του περιβάλλοντος και της βιοποικιλότητας εν γένει, τα δασικά οικοσυστήματα, η προστασία και διαχείριση υδάτινων πόρων, η προστασία θαλάσσιων και παράκτιων οικοσυστημάτων, οι πολιτικές που αφορούν τα απόβλητα (αστικά - οικιακά, στερεά και ιατρικά), τις επικίνδυνες ουσίες και κυρίως τα χημικά, την περιβαλλοντική αδειοδότηση έργων και δραστηριοτήτων, την εγκατάσταση και λειτουργία βιομηχανικών μονάδων, τη διαμόρφωση του αστικού τοπίου και των κοινοχρήστων χώρων πρασίνου, την παγκόσμια κλιματική αλλαγή, την ενέργεια, την τεχνολογία και την οικιακή κατανάλωση, την ασφάλεια τροφίμων και τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, τον βιώσιμο τουρισμό, την ανάπτυξη και τις μεταφορές, τη βιώσιμη μεταλλευτική δραστηριότητα, την εταιρική κοινωνική ευθύνη, την αγροτική πολιτική και την τοπική διακυβέρνηση και τέλος τον εθελοντισμό και τη δράση των περιβαλλοντικών οργανώσεων.

Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στη συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη ενεργούς περιβαλλοντικής προσωπικότητας και δράσης, ενώ εκτενώς παρουσιάστηκε το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει το δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη για προσβολές του δικαιώματος περιβαλλοντικής πληροφόρησης και συμμετοχής.

Συνοψίζοντας θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αρχή της ενεργούς συμμετοχής του πολίτη σε περιβαλλοντικά θέματα διέπει και ρυθμίζει τη διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης και την ανάπτυξη φιλοπεριβαλλοντικής δράσης μέσα από ένα πλέγμα διατάξεων και πρακτικών. Η κατοχύρωση της αρχής στο κείμενο της Συμβάσεως του Aarhus, όπως αναλύθηκε στους τρεις (3) επιμέρους πυλώνες της (πληροφόρηση, συμμετοχή, δικαστική προστασία), αποτελεί αναμφίβολα μια κατάκτηση του σύγχρονου κόσμου, που ενίσχυσε διεθνώς τη συμμετοχική και παρεμβατική δράση υπέρ του περιβάλλοντος και συνέτεινε καθοριστικά στη διεύρυνση και εμπέδωση της δημοκρατικής αρχής.

Στον αντίποδα ωστόσο των ενθαρρυντικών αυτών διαπιστώσεων, η έκταση και η κρισιμότητα των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων και οι ευρείας κλίμακας προσβολές ή απειλές προσβολής των φυσικών αγαθών σε κάθε γωνιά του πλανήτη, καθιστούν επιτακτική την ανάγκη ενίσχυσης και διεύρυνσης του ρόλου της συμμετοχικής δράσης μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας και ενός περισσότερο αποτελεσματικού νομοθετικού πλαισίου που θα απηχεί τις σύγχρονες απαιτήσεις και ανάγκες. Σημαντικά θα μπορούσαν να συμβάλουν προς την κατεύθυνση αυτή και ο εθελοντισμός, η ενίσχυση των εγγυήσεων έννομης προστασίας και η υιοθέτηση βιώσιμων αποφάσεων και πολιτικών όσον αφορά τη διαχείριση και προστασία του περιβάλλοντος, του αγροτικού χώρου και των φυσικών πόρων.

Σε όλα αυτά τα πεδία και τις μορφές εκδήλωσης φιλοπεριβαλλοντικής δράσης, η ενεργός συμμετοχή των πολιτών και των ενώσεών τους, δηλαδή των άμεσα ενδιαφερομένων κοινωνιών του δικαιώματος στο έννομο αγαθό του περιβάλλοντος, προσλαμβάνει έναν καίριο και καθοριστικό ρόλο, έχοντας πολλά και σημαντικά να προσφέρει στον παρόντα χρόνο, αλλά και ως πολύτιμη παρακαταθήκη για τις επερχόμενες γενιές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ:

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

- Αθανασούλα - Ρέππα Αν. «Εκπαιδευτική πολιτική και περιβαλλοντική εκπαίδευση», πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (1995), Τόπος, Πρακτικά Επιστημονικού συνεδρίου: Περιφερειακή Ανάπτυξη - Χωροταξία και Περιβάλλον στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης, Τόμος III: Πολιτικές του Περιβάλλοντος και Ανάπτυξη.
- Αντωνίου Θ., «Το Κοινωνικό Δικαίωμα Χρήσης του Περιβάλλοντος μεταξύ Ελευθερίας και Συμμετοχής», Το Σύνταγμα 1987.
- Βασιλόπουλος Ιωάννης, «Η αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος και το δικαίωμα προσφυγής των πολιτών στη δικαιοσύνη», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 1/1997, σ. 23.
- Βουτυράκης Μ., «Ενεργός πολίτης και προστασία του περιβάλλοντος», σε: http://www.ecocrete.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=1742&Itemid=82
- Βρετού Β. (2008), «Ευρωπαϊός Διαμεσολαβητής, Συνήγορος του Πολίτη και ο ρόλος τους στην προστασία του περιβάλλοντος» (πρόλογος Μ. Δεκλερή), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Γεραπετρίτης Γιώργος, «Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης: Σύγχρονες τάσεις σε Ελλάδα και Ευρώπη», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 2/2000, σ. 172-188.
- Γεωργόπουλος Αλέξανδρος, Τσαλίκη Ελισάβετ, «Περιβαλλοντική εκπαίδευση», εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Γιαννακούρου Γεωργία, Σημειώσεις: «Νομικό πλαίσιο και φορείς προστασίας περιβάλλοντος στην Ελλάδα», Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών σπουδών «Περιβαλλοντικός σχεδιασμός Πόλεων, Έργων και κτιρίων», Μάιος 1999.
- Γρατσία Ειρήνη, «Ο ρόλος των πολιτών στην προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», σε: <http://monumenta.org>
- Δαγκλή Κορίνα, «Πολιτικές αειφόρου ανάπτυξης», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 4/2008, σ. 592.
- Δεκλερής Μιχαήλ, «Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος», εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996.
- Δελλαδέτσιμας Μ. Παύλος, «Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, ο σχεδιασμός του χώρου και η περίπτωση της Ελλάδας», Τόπος, Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών 12/97.
- Δελλής Γεώργιος, «Κοινωνικό Δίκαιο Περιβάλλοντος», εκδ. Σάκκουλα, 1998.
- Δούση Ε. (2001), «Η Κοινοτική πολιτική περιβάλλοντος και η επίδρασή της στην περίπτωση της Ελλάδας», εκδ. Παπαζήσης, 2001.
- ΕΒΕΑ (2011), «Οδηγός Καλών Πρακτικών ελαχιστοποίησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τη λειτουργία των ΜΜΕ και φιλικότερης λειτουργίας προς την πόλη - γειτονιά», ΕΒΕΑ, Αθήνα.
- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Εκθεση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως προς την εμπειρία από τη εφαρμογή της Οδηγίας 90/313», Βρυξέλλες 29.6.2000.
- Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Ευρωπαϊκό Γραφείο Περιβάλλοντος, «5 Χρόνια μετά τη Σύμβαση του Ααρχους για Περιβαλλοντική Πληροφόρηση, Πρόσβαση στη Δικαιοσύνη και Συμμετοχή των Πολιτών σε θέματα Περιβάλλοντος», Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης, Φεβρ. 2004, σ. 9.
- Ελληνική Εταιρεία για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, «Ελευθερία πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση», Πρακτικός Οδηγός για την Ελλάδα, Stichting Natuur en milieu, 1996.
- Ελληνική Εταιρεία για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, «Το δικαίωμα πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση», Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα 2000.
- Ευαγγελίδου Μ. (2011), «Ο Χωροταξικός Αναπτυξιακός Σχεδιασμός σε επίπεδο Δήμου - Νομού», ΥΠΕΣΑΗΔ-ΕΚΔΔΑ - ΕΣΤΑ, Αθήνα.
- Ζαγκλέ Ε., Ζαμπάρας Μ., «Η ιστορική εξέλιξη του δικαίου περιβάλλοντος στην Ελλάδα», σε: <http://monumenta.org/article.php?IssueID=4&ArticleID=741&CategoryID=35&lang=gr>
- Καλλικαντζάρου Ελένη (2006), «Διοίκηση και περιβάλλον», διδ. Διατρ., Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης ΕΜΠ (επιβλέπων Καθηγητής: Ι. Στεφάνου).
- Καλλικαντζάρου Ελένη (2009α), «Διοικητικές δομές και λειτουργίες της περιβαλλοντικής πολιτικής σε 14 κράτη μέλη της ΕΕ πριν τη διεύρυνση», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 4/2009, σ. 619-659, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος Γ., Λάσκαρης Κ. (2010), «Ο Κηφισός χρειάζεται κάποιον να τον προσέχει 11.6.2010», Η Νέα Ερυθραία on line www.sepik.net/nea/kostas-laskaris
- Καρακώστας Ιωάννης, «Περιβάλλον και Αστικό Δίκαιο», εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1986.

- Καράκωστας Ιωάννης, «Περιβάλλον & Δίκαιο - Δίκαιο διαχείρισης και προστασίας των περιβαλλοντικών αγαθών», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.
- Καρακώστας Ιωάννης, «Ένδικα Μέσα Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών», περιοδικό «Επιθεώρησης Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου» (ΕΔΔΔ) 1990, σ. 177.
- Καραλή Μ. (2002), «Κοινότητα Ανάβρας Αλμυρού Μαγνησίας. Ένα πείραμα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», *Γεωγραφίες* 4: 123-129.
- Καράτζιου Ν. (2013), «Ο ρυπαίνων πληρώνει με ρυθμό χελώνας - Ενσωματώθηκε στο εθνικό δίκαιο η περιβαλλοντική ευθύνη, αλλά η αρμόδια υπηρεσία αντιμετωπίζει γραφειοκρατία και υποστελέχωση», *Ελευθεροτυπία* - Έντυπη έκδοση, 20.8.2013, www.enet.gr/?i=news.el.article&id=380971
- Κουβαράς Ηλ., «Η παθογένεια της μη συμμόρφωσης της Διοίκησης στις δικαστικές αποφάσεις στο πεδίο των περιβαλλοντικών διαφορών», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 4/2015, σ. 601.
- Κουζινόγλου Σοφοκλής, «Συμμετοχή πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για ζητήματα περιβάλλοντος με αναφορά στην περίπτωση της Ελλάδας», Διατριβή ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Πολιτική και Διαχείριση», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2004.
- Κουτούπα - Ρεγκάκου Ε. (2005), «Δίκαιο του Περιβάλλοντος», εκδ. Σάκκουλα.
- Κουράκη Ιω., «Ημερίδα για το δικαίωμα πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση» (παρουσίαση), περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 1/2000, σ. 139.
- Κυριακόπουλος Α. (2007), «Οργή κατοίκων - πίνουν νερό εμφιαλωμένο», 25.9.2007, *Ελευθεροτυπία*, www.enet.gr
- Λιάσκα Αιμιλία, «Δέκα χρόνια μετά τη Σύμβαση του Άαρχους», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 2/2008, σ. 232.
- Λιάσκα Αιμιλία, «Η Επιτροπή Συμμόρφωσης στο πλαίσιο της Σύμβασης του Άαρχους», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 4/2011, σ. 608.
- Λιάσκα Αιμιλία, «Η εφαρμογή της Σύμβασης του Άαρχους μέσω των αναφορών στον Συνήγορο του Πολίτη - Πρόσβαση στην Περιβαλλοντική Πληροφόρηση», Εισήγηση στην Ημερίδα για το Περιβάλλον, στις 8.5.2007, *Πρακτικά ΔΣΑ*, σ. 25 επ.
- Μενουδάκος Κωνσταντίνος (1997), «Η σύμβαση του Άαρχους και η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας για την πληροφόρηση και συμμετοχή των πολιτών», Νοέμβριος 1997.
- Μενουδάκος Κωνσταντίνος, «Σύμβαση του Άαρχους και Κοινοτικό Δίκαιο: Μια συγκριτική προσέγγιση, στα πρακτικά της ημερίδας 5 Χρόνια μετά την Σύμβαση του Άαρχους», ΣΦΥΠ της Ελληνικής Εταιρίας για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Ευρωπαϊκό Γραφείο Περιβάλλοντος, 2004, σ. 19.
- Μπούρκας Κ., Μαγκλάρα Ε., «Τοπική Agenda 21: Τοπικό πρόγραμμα Δράσης για την αειφόρο ανάπτυξη», *Τετράδια Αυτοδιοίκησης*, 2/98.
- Παπαγιαννόπουλος Ε., Σταματίου Ελ., Φίλη Κ. (2003), «Αναπτυξιακές δραστηριότητες, οικοσύστημα και περιβάλλον στην περιοχή του ορεινού όγκου του Παρνασσού», ερευνητική μελέτη, ΤΕΕ - Τμήμα Ανατ. Στερεάς Ελλάδας.
- Παπακωνσταντινίδης Α. (2010), «Ο ρόλος των ΟΤΑ στον τοπικό, χωροταξικό, αναπτυξιακό σχεδιασμό», Μάθημα ΟΙΚΔ - Μ3.1, ΥΠΕΣΑΗΔ - ΕΚΔΔΑ - ΕΣΤΑ, Αθήνα.
- Πετρινίδου Μαρία, «Η συμμετοχή των πολιτών στην προστασία του περιβάλλοντος», Διπλ. Εργασία στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Προστασία Περιβάλλοντος και Βιώσιμη Ανάπτυξη», ΑΠΘ 2003.
- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με την πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφόρηση», Βρυξέλλες 29.6.2000.
- Σακελλαρόπουλος Α., «Σκέψεις για το Πρόβλημα του Περιβάλλοντος από Νομική Σκοπιά», 1985.
- Σιούτη Γλ., «Δίκαιο Περιβάλλοντος», Γενικό Μέρος, 1993.
- Σιούτη Γλ., «Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος», εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985, σ. 46.
- Σκαναβή Κωνσταντίνα, Ζαχαράκη Πολυτίμη, «Περιβάλλον και Τοπική Αυτοδιοίκηση», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 2/2004, σ. 193.
- Σκουλάς Γ., Σκουλά Δ., «Το Δικαίωμα του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον: Η Συνταγματική και Νομική του Διάσταση στην Παιδεία και στον Πολιτισμό», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος ΙΕ, τεύχ. 60 καλοκαίρι 2011.
- Σκούλος Μ. «Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, διαστάσεις της δράσης και στάσης τους απέναντι στα μεγάλα έργα», Τόπος, Πρακτικά Επιστημονικού συνεδρίου: Περιφερειακή Ανάπτυξη - Χωροταξία και Περιβάλλον στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης, Τόμος III: «Πολιτικές του Περιβάλλοντος και Ανάπτυξη».
- Σπανού Καλλιόπη, «Δημόσια Διοίκηση και περιβάλλον. Η Ελληνική εμπειρία», άρθρο στο βιβλίο Μ. Σκούρος, Κ. Σοφούλης, «Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα», Αθήνα εκδ. Τυπωθήτω, 1995.
- Σταματίου Ελένη, «Αρχή "ο ρυπαίνων πληρώνει" - Διερεύνηση εφαρμογής της στην Ελλάδα - Μελέτες περίπτωσης για το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον», περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ) τ. 4/2013, σ. 613.

- Σταματίου Ελένη, «Θέματα φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και τοπική κοινωνία - Η εφαρμογή των αρχών της Σύμβασης Aarhus», *περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ)* τ. 4/2010, σ. 664.
- Σταματίου Ελένη (2002), «Προς ένα πλαίσιο άρτιου χωρικού και περιβαλλοντικού σχεδιασμού στην Ελλάδα - Κεντρικοί διοικητικοί φορείς και αναπτυξιακός προγραμματισμός», *Discussion Paper Series*, 8 (9): 205-242, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.
- Σταματίου Ελένη (1999), «Διερεύνηση τρόπου παρέμβασης των κεντρικών αναπτυξιακών φορέων στον χωρικό και περιβαλλοντικό (φυσικό και ανθρωπογενή) σχεδιασμό», μεταδιδ. Διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΤΟΠΑ.
- Σταματίου Ελένη (2011), «Πράσινη» Επιχειρηματικότητα και λειτουργία Μικρομεσαίων (ΜΜΕ) επιχειρήσεων - Περιβαλλοντικό mentoring και το έργο "Think green", *περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠκΔ)* τ. 2/2011: 267-279.
- Σταματίου Ελ., Μαυρομάτης Π., «Τοπική Αυτοδιοίκηση, πράσινη ανάπτυξη και ποιότητα ζωής - Το παράδειγμα της Ανάβρας Μαγνησίας - Δυνατότητες και προοπτικές», *περιοδικό «Περιβάλλον & Δίκαιο» (ΠερΔικ)* 4/2011, σ. 616.
- Σταματίου Ελ., Ψαλλάκη Μ. (2012), «Οικονομική κρίση, κοινωνία και περιβάλλον στην Ελλάδα - Στατιστική ανάλυση», Αθήνα, Λοκνίνο.
- Ταμπάκης Στυλιανός, Μανωλάς Ευάγγελος, «Πολιτικές Προστασίας του Περιβάλλοντος», *Θέματα Δασολογίας & Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων*, περιοδική έκδοση Τμ. Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος & Φυσικών Πόρων ΔΠΘ, τόμ. 3ος, Δεκ. 2011.
- Τάχος Αναστάσιος, «Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος», 1998.
- Τριανταφυλλοπούλου Αθανασία, «Η συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ανάκαμψη της οικονομίας σε τοπικό επίπεδο», *περιοδικό «Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου» (ΘΠΔΔ)*, τ. 10/2012, σ. 875.
- Τροβά Ελένη, «Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος», εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 110.
- Χαϊνταρλής Μάριος, Σηφάκης Αντώνης, Παυλάκη Σοφία, Μαγαλιού Μαρία, «Περιβαλλοντική Νομοθεσία», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.
- Χαροκόπου Τζέλικα, Ευπραξία Μαρία, «Ο τομέας του περιβάλλοντος στο Πρωτογενές Κοινοτικό Δίκαιο και στη νομολογία του ΔΕΚ», εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1993.
- Χρυσανθάκης Χαράλαμπος (επιμ.), «Σύνταγμα», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012.
- Ψαλλάκη Μ. (2008), «Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και ο διαμεσολαβητικός ρόλος του Συνηγόρου του Πολίτη», *Ανεξάρτητη Αρχή*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 187-199.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΕΡΓΑ

- Susan Ariel Aaronson, How The Europeans Got a Head Start on Policies to Promote Global Corporate Responsibility, *Corporate Environmental Strategy*, vol. 9, Issue 4, December 2002, p. 356-367.
- Issam A. Al-Khatib, Stamatia Kontogianni, Hendya Abu Nabaa, Ni'meh Alshami, Majed I. Al-Sari', Public perception of hazardousness caused by current trends of municipal solid waste management, *Waste Management*, vol. 36, February 2015, p. 323-330.
- Mehdi Amini, Carol C. Bienstock, Corporate sustainability: an integrative definition and framework to evaluate corporate practice and guide academic research, *Journal of Cleaner Production*, vol. 76, 1 August 2014, p. 12-19.
- Manisha Anantharaman, Networked ecological citizenship, the new middle classes and the provisioning of sustainable waste management in Bangalore, India, *Journal of Cleaner Production*, vol. 63, 15 January 2014, p. 173-183, special vol.: Sustainable Production, Consumption and Livelihoods: *Global and Regional Research Perspectives*.
- Helene Balslev Clausen, Szilvia Gyimóthy, Seizing community participation in sustainable development: pueblos Mágicos of Mexico, *Journal of Cleaner Production*, vol. 111, Part B, 16 January 2016, p. 318-326.
- S. Barr, Waste minimisation strategies, *Local Environmental Sustainability*, 2003, p. 138-168.
- Stewart Barr, Andrew W. Gilg, Conceptualising and analysing household attitudes and actions to a growing environmental problem: Development and application of a framework to guide local waste policy, *Applied Geography*, vol. 25, Issue 3, July 2005, p. 226-247.
- Livia Barbosa, Fátima Portilho, John Wilkinson, Veranise Dubeux, Jenny Palm, Trust, participation and political consumerism among Brazilian youth, *Journal of Cleaner Production*, vol. 63, 15 January 2014, p. 93-101.
- Barnier, V., Tucoulet, C., Ville et environnement, de l' ecologie urbaine a la ville durable. Problemes politiques et sociaux, No 829, Doc. Francaise.
- Gabriel Bekö, Birthe Uldahl Kjeldsen, Yulia Olsen, Jasper Schipperijn, Aneta Wierzbicka, Dorina Gabriela Karottki, Jørn Toftum, Steffen Loft, Geo Clausen, Contribution of various microenvironments to the daily personal exposure to ultrafine particles: Personal monitoring coupled with GPS tracking, *Atmospheric Environment*, vol. 110, June 2015, p. 122-129.

- Suzanne Benn, Richard Jones, The role of symbolic capital in stakeholder disputes: Decision-making concerning intractable wastes, *Journal of Environmental Management*, vol. 90, Issue 4, April 2009, p. 1593-1604.
- K.L. Blackstock, G.J. Kelly, B.L. Horsey, Developing and applying a framework to evaluate participatory research for sustainability, *Ecological Economics*, vol. 60, Issue 4, 1 February 2007, p. 726-742.
- Jennifer Bonham, Barbara Koth, Universities and the cycling culture, *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, vol. 15, Issue 2, March 2010, p. 94-102.
- Ana Paula Bortoleto, Kiyo H. Kurisu, Keisuke Hanaki, Model development for household waste prevention behaviour, *Waste Management*, vol. 32, Issue 12, December 2012, p. 2195-2207.
- Natalia Buta, Stephen M. Holland, Kyriaki Kaplanidou, Local communities and protected areas: The mediating role of place attachment for pro-environmental civic engagement, *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, vol. 5-6, April 2014, p. 1-10.
- Vanesa Castán Broto, Emily Boyd, Jonathan Ensor, Participatory urban planning for climate change adaptation in coastal cities: lessons from a pilot experience in Maputo, Mozambique, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, vol. 13, April 2015, p. 11-18.
- Bruntland G., *Our Common Future. The world commission in environment and development*. Oxford University Press, 1987.
- Ron N. Buliung, City Cycling, J. Pucher, R. Buehler. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts (2012), *Journal of Transport Geography*, vol. 35, February 2014, p. 160-161.
- M. Buchy, S. Hoverman, Understanding public participation in forest planning: a review, *Forest Policy and Economics*, vol. 1, Issue 1, 1 May 2000, p. 15-25.
- Laura Campo, Elisa Polledri, Petra Bechtold, Giulia Gatti, Andrea Ranzi, Paolo Lauriola, Carlo Alberto Goldoni, Pier Alberto Bertazzi, Silvia Fustinoni, Determinants of active and environmental exposure to tobacco smoke and upper reference value of urinary cotinine in not exposed individuals, *Environmental Research*, vol. 148, July 2016, p. 154-163.
- Sally Carlton, Reprint of: Connecting, belonging: Volunteering, wellbeing and leadership among refugee youth, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, vol. 14, Part 2, December 2015, p. 160-167.
- Mick Carpenter, From «healthful exercise» to «nature on prescription»: The politics of urban green spaces and walking for health, *Landscape and Urban Planning*, vol. 118, October 2013, p. 120-127.
- Jennifer Clap, Illegal GMO releases and corporate responsibility: Questioning the effectiveness of voluntary measures, *Ecological Economics*, vol. 66, Issues 2-3, 15 June 2008, p. 348-358.
- Fiona J. Coyle, "Best practice" community dialogue: The promise of a small-scale deliberative engagement around the siting of a carbon dioxide capture and storage (CCS) facility, *International Journal of Greenhouse Gas Control*, vol. 45, February 2016, p. 233-244.
- Da Cunha A., Regime d' urbanisation, Ecologie urbaine et developpement urbain durable: vers un nouvel urbanisme, *Enjeux du Developpement urbain durable*. Presses polytechniques et universitaires, 2003.
- Kwok Yan Chi Jackie, Projecting Sustainable Living Environment for an Ageing Society: The Case of Hong Kong, *Procedia Environmental Sciences*, vol. 17, 2013, p. 675-684.
- Shan-shan Chung, Carlos W.H. Lo, Evaluating sustainability in waste management: the case of construction and demolition, chemical and clinical wastes in Hong Kong, *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 37, Issue 2, January 2003, p. 119-145.
- Angela J. Dean, Jo Lindsay, Kelly S. Fielding, Liam D.G. Smith, Fostering water sensitive citizenship - Community profiles of engagement in water-related issues, *Environmental Science & Policy*, vol. 55, Part 1, January 2016, p. 238-247.
- Chen Demin, Dong Zhengai, Environmental Rights: on the Perspective of Harmonious Development between Human Beings and Nature, *China Population, Resources and Environment*, vol. 18, Issue 1, January 2008, p. 189-192.
- David J.A. Douglas, The restructuring of local government in rural regions: A rural development perspective, *Journal of Rural Studies*, vol. 21, Issue 2, April 2005, p. 231-246.
- Environment Agency (2003), Business Survey Reveals Lack of Environmental Awareness, *Environment Action*, Issue 37, April.
- Katarina Eckerberg, Camilla Sandström, Forest conflicts: A growing research field, *Forest Policy and Economics*, vol. 33, August 2013, p. 3-7.
- K.I. Evangelinos, I.E. Nikolaou, A. Karagiannis, Implementation of Responsible Care in the chemical industry: Evidence from Greece, *Journal of Hazardous Materials*, vol. 177, Issues 1-3, 15 May 2010, p. 822-828.
- Konstantinos I. Evangelinos, Nikoleta Jones, Eugenia M. Panoriou, Challenges and opportunities for sustainability in regional universities: a case study in Mytilene, Greece, *Journal of Cleaner Production*, vol. 17, Issue 12, August 2009, p. 1154-1161.
- Irene Fafaliou, Maria Lekakou, Ioannis Theotokas, Is the European shipping industry aware of corporate social responsibility? The case of the Greek-owned short sea shipping companies, *Marine Policy*, vol. 30, Issue 4, July 2006, p. 412-419.
- Frances Fahy, Anna Davies, Home improvements: Household waste minimisation and action research, *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 52, Issue 1, November 2007, p. 13-27.
- Matthias S. Fifka, Maryna Pobizha, An institutional approach to corporate social responsibility in Russia, *Journal of Cleaner Production*, vol. 82, 1 November 2014, p. 192-201.

- Patricia Figueiredo, Patricia E. Perkins, Women and water management in times of climate change: participatory and inclusive processes, *Journal of Cleaner Production*, vol. 60, 1 December 2013, p. 188-194.
- Bob Frame, Judy Brown, Developing post-normal technologies for sustainability, *Ecological Economics*, vol. 65, Issue 2, 1 April 2008, p. 225-241.
- Ludger Gailing, Andreas Röhring, Is it all about collaborative governance? Alternative ways of understanding the success of energy regions, *Utilities Policy*, In Press, Corrected Proof, available online 13 March 2016.
- Julia E. Gardne, Decision making for sustainable development: Selected approaches to environmental assessment and management, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 9, Issue 4, December 1989, p. 337-366.
- Mario Gauthier, Louis Simard, Jean-Philippe Waaub, Public participation in strategic environmental assessment (SEA): Critical review and the Quebec (Canada) approach, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 31, Issue 1, January 2011, p. 48-60.
- Nicholas Gill, Peter Osman, Lesley Head, Michelle Voyer, Theresa Harada, Gordon Waitt, Chris Gibson, Looking beyond installation: Why households struggle to make the most of solar hot water systems, *Energy Policy*, vol. 87, December 2015, p. 83-94.
- Anne N. Glucker, Peter P.J. Driessen, Arend Kolhoff, Hens A.C. Runhaar, Public participation in environmental impact assessment: why, who and how?, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 43, November 2013, p. 104-111.
- J. Gutberlet, Cooperative urban mining in Brazil: Collective practices in selective household waste collection and recycling, *Waste Management*, vol. 45, November 2015, p. 22-31.
- B.K. Harris, E.J. Probert, Waste minimisation at a Welsh university: A viability study using choice modelling, *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 53, Issue 5, March 2009, p. 269-275.
- Susanna Hecht, The new rurality: Globalization, peasants and the paradoxes of landscapes, *Land Use Policy*, vol. 27, Issue 2, April 2010, p. 161-169.
- Lynda Herbert - Cheshire, Vaughan Higgins, From risky to responsible: expert knowledge and the governing of community-led rural development, *Journal of Rural Studies*, vol. 20, Issue 3, July 2004, p. 289-302.
- Ann van Herzele, Nicolas Dendoncker, Lilibeth Acosta-Michlik, Mobilisation capacity for agri-environmental management, *Journal of Environmental Management*, vol. 92, Issue 3, March 2011, p. 1023-1032.
- Gary Higgs, Robert Berry, David Kidner, Mitch Langford, Using IT approaches to promote public participation in renewable energy planning: Prospects and challenges, *Land Use Policy*, vol. 25, Issue 4, October 2008, p. 596-607.
- Hillary R. (1995), *Small Firms and the Environment: A Groundwork Status Report*, The Groundwork Foundation, Birmingham.
- Eric Hirsch, "It won't be any good to have democracy if we don't have a country": Climate change and the politics of synecdoche in the Maldives, *Global Environmental Change*, vol. 35, November 2015, p. 190-198.
- Steven M. Hoffman, Angela High-Pippert, From private lives to collective action: Recruitment and participation incentives for a community energy program, *Energy Policy*, vol. 38, Issue 12, December 2010, p. 7567-7574.
- Meg Holden, Sustainability indicator systems within urban governance: Usability analysis of sustainability indicator systems as boundary objects, *Ecological Indicators*, vol. 32, September 2013, p. 89-96.
- Anne P. Hoover, Margaret A. Shannon, Building greenway policies within a participatory democracy framework, *Landscape and Urban Planning*, vol. 33, Issues 1-3, October 1995, p. 433-459.
- Michael John David Hopkins, Sustainability in the Internal Operations of Companies, *Corporate Environmental Strategy*, vol. 9, Issue 4, December 2002, p. 398-408.
- Ganlin Huang, PM_{2.5} opened a door to public participation addressing environmental challenges in China, *Environmental Pollution*, vol. 197, February 2015, p. 313-315.
- Carol A. Hunsberger, Robert B. Gibson, Susan K. Wismer, Citizen involvement in sustainability-centred environmental assessment follow-up, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 25, Issue 6, August 2005, p. 609-627.
- Sylwia Jarosławska - Sobór, Social potential growth of a mining company on the basis of human capital and occupational safety, *Journal of Sustainable Mining*, In Press, Corrected Proof, available online 2 March 2016.
- David R. Jones, «The Biophilic University»: a de-familiarizing organizational metaphor for ecological sustainability?, *Journal of Cleaner Production*, vol. 48, June 2013, p. 148-165.
- Zerrin Toprak Karaman, Participation to the public life and becoming organized at local level in Romani settlements in Izmir, *Land Use Policy*, vol. 26, Issue 2, April 2009, p. 308-321.
- Rasmus Karlsson, A global Fordian compromise? And what it would mean for the transition to sustainability, *Environmental Science & Policy*, vol. 12, Issue 2, April 2009, p. 190-197.
- W.C. Kersten, M.R.M. Crul, D.V. Geelen, S.A. Meijer, V. Franken, Engaging beneficiaries of sustainable renovation - exploration of design-led participatory approaches, *Journal of Cleaner Production*, vol. 106, 1 Nov. 2015, p. 690-699.
- C. Gregory Knight, *Ecology and Change*, 1974, p. 157-196.
- Veit Koester, The Compliance Committee of the Aarhus Convention - An Overview of Procedures and Jurisprudence, στο *Environmental Policy and Law*, 37/2-3(2007), σ. 83-96.
- Dr. Ludwig Kraimer, The Aarhus Convention, EC and national environmental law, από τα πρακτικά της Ημερίδας στο ΔΣΑ: Η Εφαρμογή της Σύμβασης του Άαρχους. Προβλήματα και προοπτικές, ΔΣΑ, σ. 6 επ.

- Eszter Krasznai Kovács, György Pataki, The participation of experts and knowledges in the Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES), *Environmental Science & Policy*, vol. 57, March 2016, p. 131-139.
- Svitlana Kravchenko (2007), The Aarhus Convention and Innovations in Compliance with Multilateral Environmental Agreements, *Colorado journal of International Environmental Law and Policy* 18(1): 1-50.
- Le Gales D., Du gouvernement des villes à la gouvernance urbaine, *Revue française de science politique*, 45, 1995.
- Justine Lacey, Julian Lamont, Using social contract to inform social licence to operate: an application in the Australian coal seam gas industry, *Journal of Cleaner Production*, vol. 84, 1 December 2014, p. 831-839.
- W.J. De Lange, W.H.L. Stafford, G.G. Forsyth, D.C. Le Maitre, Incorporating stakeholder preferences in the selection of technologies for using invasive alien plants as a bio-energy feedstock: Applying the analytical hierarchy process, *Journal of Environmental Management*, vol. 99, 30 May 2012, p. 76-83.
- Xenia I. Loizidou, Michael I. Loizides, Demetra L. Orthodoxou, A novel best practices approach: The MARLISCO case, *Marine Pollution Bulletin*, vol. 88, Issues 1-2, 15 November 2014, p. 118-128.
- Shirley M. Malcom, Education and Biodiversity, *Encyclopedia of Biodiversity* (Second Edition), 2013, p. 133-141.
- J.C. Marques, M.J. Costa, V. de Jong, Introducing «Assessing ecological quality in estuarine and coastal systems - Management perspective», *Ocean & Coastal Management*, vol. 72, February 2013, p. 1-2.
- Alice Mathers, Nicola Dempsey, Julie Frøik Molin, Place-keeping in action: Evaluating the capacity of green space partnerships in England, *Landscape and Urban Planning*, vol. 139, July 2015, p. 126-136.
- Mary Louise Mc Allister, Patricia Fitzpatrick, Alberto Fonseca, Challenges of space and place for corporate "citizens" and healthy mining communities: The case of Logan Lake, BC and Highland Valley Copper, *The Extractive Industries and Society*, vol. 1, Issue 2, November 2014, p. 312-320.
- Mc Kenzie F. Johnson, Corrie Hannah, Leslie Acton, Ruxandra Popovici, Krithi K. Karanth, Erika Weinthal, Network environmentalism: Citizen scientists as agents for environmental advocacy, *Global Environmental Change*, vol. 29, November 2014, p. 235-245.
- Emma Mc Kinley, Stephen Fletcher, Improving marine environmental health through marine citizenship: A call for debate, *Marine Policy*, vol. 36, Issue 3, May 2012, p. 839-843.
- Emma Mc Kinley, Stephen Fletcher, Individual responsibility for the oceans? An evaluation of marine citizenship by UK marine practitioners, *Ocean & Coastal Management*, vol. 53, Issue 7, July 2010, p. 379-384.
- Robert Mc Morran, Alister J. Scott, Martin F. Price, Reconstructing sustainability; participant experiences of community land tenure in North West Scotland, *Journal of Rural Studies*, vol. 33, January 2014, p. 20-31.
- Laurel Mc Sherry, Frederick Steiner, Izzet Ozkeresteci, Shilpa Panickera, From knowledge to action: lessons and planning strategies from studies of the upper San Pedro basin, *Landscape and Urban Planning*, vol. 74, Issue 2, 15 January 2006, p. 81-101.
- Theodore Metaxas, Maria Tsavdaridou, CSR in metallurgy sector in Greece: A content analysis, *Resources Policy*, vol. 38, Issue 3, September 2013, p. 295-309.
- Mary Midgley, The selfish metaphor, *New Scientist*, vol. 209, Issue 2797, 29 January 2011, p. 26-27.
- Jane Midgley, Gendered economies: Transferring private gender roles into the public realm through rural community development, *Journal of Rural Studies*, vol. 22, Issue 2, April 2006, p. 217-231.
- Josino Costa Moreira, Threats by heavy metals: human and environmental contamination in Brazil, *Science of The Total Environment*, vol. 188, Supplement, September 1996, p. S61-S71.
- Yacob Mulugetta, Tim Jackson, Dan van der Horst, Carbon reduction at community scale. *Energy Policy*, vol. 38, Issue 12, December 2010, p. 7541-7545.
- Karen O' Brien, Jonathan Reams, Anne Caspari, Andrew Dugmore, Maryam Faghihimani, Ioan Fazey, Heide Hackmann, David Manuel - Navarrete, John Marks, Riel Miller, Kari Raivio, Patricia Romero - Lankao, Hassan Virji, Coleen Vogel, Verena Winiwarter, You say you want a revolution? Transforming education and capacity building in response to global change, *Environmental Science & Policy*, vol. 28, April 2013, p. 48-59.
- Ciaran O' Faircheallaigh, Public participation and environmental impact assessment: Purposes, implications, and lessons for public policy making, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 30, Issue 1, January 2010, p. 19-27.
- Timothy O' Riordan, Sustainability for wellbeing, *Environmental Innovation and Societal Transitions*, vol. 6, March 2013, p. 24-34.
- Enrique Ortiz, Housing for all: Challenges for the world's governments, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 16, Issues 4-6, July - November 1996, p. 439-442.
- Kei Otsuki, Procedural equity and corporeality: Imagining a just recovery in Fukushima, *Journal of Rural Studies*, In Press, Corrected Proof, available online 14 January 2016.
- Susan Owens, Louise Driffill, How to change attitudes and behaviours in the context of energy, *Energy Policy*, vol. 36, Issue 12, December 2008, p. 4412-4418.
- Jenny Palm, The public-private divide in household behavior: How far into home can energy guidance reach?, *Energy Policy*, vol. 38, Issue 6, June 2010, p. 2858-2864.

- Papa Faye, Choice and power: Resistance to technical domination in Senegal's forest decentralization, *Forest Policy and Economics*, vol. 60, November 2015, p. 19-26.
- Eric Pappas, Jesse Pappas, Devon Sweeney, Walking the walk: conceptual foundations of the Sustainable Personality, *Journal of Cleaner Production*, vol. 86, 1 January 2015, p. 323-334.
- Luigi Pellizzoni, Daniele Ungaro, Technological risk, participation and deliberation. Some results from three Italian case studies, *Journal of Hazardous Materials*, vol. 78, Issues 1-3, 3 November 2000, p. 261-280.
- Rolf Pendall, Stephan Schmidt, Who joins advocacy organizations? Water quality and participation in rural shoreline Great Lakes communities, *Journal of Great Lakes Research*, vol. 37, Issue 2, June 2011, p. 245-255.
- Michael Peters, Shane Fudge, Philip Sinclair, Mobilising community action towards a low-carbon future: Opportunities and challenges for local government in the UK, *Energy Policy*, vol. 38, Issue 12, December 2010, p. 7596-7603.
- M. Nils Peterson, Jianguo Liu, Property rights and landscape planning in the intermountain west: The Teton Valley case, *Landscape and Urban Planning*, vol. 86, Issue 2, 26 May 2008, p. 126-133.
- Roopali Phadke, Christie Manning, Samantha Burlager, Making it personal: Diversity and deliberation in climate adaptation planning Original Research Article, *Climate Risk Management*, vol. 9, 2015, p. 62-76.
- Barbara Pini, A critique of «new» rural local governance: The case of gender in a rural Australian setting, *Journal of Rural Studies*, vol. 22, Issue 4, October 2006, p. 396-408.
- Jason Prno, An analysis of factors leading to the establishment of a social licence to operate in the mining industry, *Resources Policy*, vol. 38, Issue 4, December 2013, p. 577-590.
- Moura Quayle, Urban greenways and public ways: realizing public ideas in a fragmented world, *Landscape and Urban Planning*, vol. 33, Issues 1-3, October 1995, p. 461-475.
- Amir Hossein Rahdari, Ali Asghar Anvary Rostamy, Designing a general set of sustainability indicators at the corporate level, *Journal of Cleaner Production*, vol. 108, Part A, 1 December 2015, p. 757-771.
- Vina Ram-Bidesi, Recognizing the role of women in supporting marine stewardship in the Pacific Islands, *Marine Policy*, vol. 59, September 2015, p. 1-8.
- Steve Rayner, The rise of risk and the decline of politics, *Environmental Hazards*, vol. 7, Issue 2, 2007, p. 165-172.
- Siân Rees, Stephen Fletcher, Gillian Glegg, Charlotte Marshall, Lynda Rodwell, Rebecca Jefferson, Maria Campbell, Olivia Langmead, Matthew Ashley, Helen Bloomfield, Daniel Brutto, Andrew Colenutt, Alessandra Conversi, Bob Earll, Caroline Hattam, Simon Ingram, Emma McKinley, Laurence Mee, Jenny Oates, Francis Peckett, Jim Portus, et al., Priority questions to shape the marine and coastal policy research agenda in the United Kingdom, *Marine Policy*, vol. 38, March 2013, p. 531-537.
- Carlo Rega, Giorgio Baldizzone, Public participation in Strategic Environmental Assessment: A practitioners' perspective, *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 50, January 2015, p. 105-115.
- Rehbinder Eckard, Οι περιβαλλοντικές συμφωνίες. Ένα Νέο Εργαλείο Περιβαλλοντικής Πολιτικής, *ΠερΔικ τ. 2/1998*, σ. 163.
- Carmelo Reverte, The new Spanish corporate social responsibility strategy 2014-2020: a crucial step forward with new challenges ahead, *Journal of Cleaner Production*, vol. 91, 15 March 2015, p. 327-336.
- Jesse C. Ribot, Choose democracy: Environmentalists' socio-political responsibility, *Global Environmental Change*, vol. 16, Issue 2, May 2006, p. 115-119.
- David Robinson, John Dunkley (eds.), *Public Interest Perspectives in Environmental Law*, Wiley Chancery, Chichester, England, Colorado Springs, USA, 1995.
- J.C. Rogers, E.A. Simmons, I. Convery, A. Weatherall, Public perceptions of opportunities for community-based renewable energy projects, *Energy Policy*, vol. 36, Issue 11, November 2008, p. 4217-4226.
- Lake Sagaris, Citizen participation for sustainable transport: the case of "Living City" in Santiago, Chile (1997-2012), *Journal of Transport Geography*, vol. 41, December 2014, p. 74-83.
- Sagoff M., *The Economy of the Earth: Philoso-phy, Law and the Environment*, 1988.

- Angela Sands, Citizen participation in transportation planning: the Boston experience: A.K. Sloan. Ballinger Publishing Company, Cambridge, Mass., 1974, 189 pp., *Urban Ecology*, vol. 2, Issue 2, July 1976, p. 191-192.
- Klaus Seeland, Sabine Dübendorfer, Ralf Hansmann, Making friends in Zurich's urban forests and parks: The role of public green space for social inclusion of youths from different cultures, *Forest Policy and Economics*, vol. 11, Issue 1, January 2009, p. 10-17.
- Xi-Zhang Shan, Attitude and willingness toward participation in decision-making of urban green spaces in China, *Urban Forestry & Urban Greening*, vol. 11, Issue 2, 2012, p. 211-217.
- D. Schneider, M. Turshen, Political and Social Violence: Health Effects, Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences, from *Encyclopedia of Environmental Health*, 2011, p. 623-630.
- Gill Seyfang, Ecological citizenship and sustainable consumption: Examining local organic food networks, *Journal of Rural Studies*, vol. 22, Issue 4, October 2006, p. 383-395.
- Gill Seyfang, Community action for sustainable housing: Building a low-carbon future, *Energy Policy*, vol. 38, Issue 12, December 2010, p. 7624-7633.
- Marianna Siegmund - Schultze, Verena Rodorff, Johann Köppel, Maria do Carmo Sobral, Paternalism or participatory governance? Efforts and obstacles in implementing the Brazilian water policy in a large watershed, *Land Use Policy*, vol. 48, November 2015, p. 120-130.
- A. John Sinclair, Alan P. Diduck, Reconceptualizing public participation in environmental assessment as EA civics, *Environmental Impact Assessment Review*, In Press, Corrected Proof, Available online 9 April 2016.
- Susanne Sleenhoff, Laurens Landeweerd, Patricia Osseweijer, Bio-basing society by including emotions, *Ecological Economics*, vol. 116, August 2015, p. 78-83.
- Katrine Soma, Marleen C. Onwezen, Irini E Salverda, Rosalie I van Dam, Roles of citizens in environmental governance in the Information Age - four theoretical perspectives, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, vol. 18, February 2016, p. 122-130.
- Gert Spaargaren, Arthur P.J. Mol, Greening global consumption: Redefining politics and authority, *Global Environmental Change*, vol. 18, Issue 3, August 2008, p. 350-359.
- Joachim H. Spangenberg, The Corporate Human Development Index CHDI: a tool for corporate social sustainability management and reporting, *Journal of Cleaner Production*, In Press, Corrected Proof, Available online 23 December 2015.
- Stamatiou Eleni (2003), Evolution de la Legislation et de la Politique Urbaine en Grece. Discussion Paper Series, 9(20): 447-488, *University Press, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας*, Βόλος.
- D.N. Stavropoulos, A.S. Hornby (επιμ.), «Oxford English - Greek Learner's Dictionary», 2nd ed., 2008, p. 370.
- Lynn Stephen, Building alliances: Defending immigrant rights in rural Oregon, *Journal of Rural Studies*, vol. 24, Issue 2, April 2008, p. 197-208.
- Lindsay C. Stringer, S. Serban Scriciu, Mark S. Reed, Biodiversity, land degradation, and climate change: Participatory planning in Romania, *Applied Geography*, vol. 29, Issue 1, January 2009, p. 77-90.
- T.L. Tudor, S. Bannister, S. Butler, P. White, K. Jones, A.C. Woolridge, M.P. Bates, P.S. Phillips, Can corporate social responsibility and environmental citizenship be employed in the effective management of waste?: Case studies from the National Health Service (NHS) in England and Wales, *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 52, Issue 5, March 2008, p. 764-774.
- Mark Tewdwr - Jones, Rural government and community participation: The planning role of community councils, *Journal of Rural Studies*, vol. 14, Issue 1, January 1998, p. 51-62.
- Seema Unnikrishnan, D.S. Hegde, Environmental training and cleaner production in Indian industry - A micro-level study, *Resources, Conservation and Recycling*, vol. 50, Issue 4, June 2007, p. 427-441.
- Lia Vasconcelos, Maria João Ramos Pereira, Ursula Caser, Graça Gonçalves, Flávia Silva, Rita Sá, MARGov - Setting the ground for the governance of marine protected areas, *Ocean & Coastal Management*, vol. 72, February 2013, p. 46-53.
- Veron J., L'urbanisation du monde. La decouverte, Paris, 2006.
- Yuliya Voytenko, Kes Mc Cormick, James Evans, Gabriele Schliwa, Urban living labs for sustainability and low carbon cities in Europe: towards a research agenda, *Journal of Cleaner Production*, vol. 123, 1 June 2016, p. 45-54.
- Alyson Warhurst, Paul Mitchell, Corporate social responsibility and the case of Summitville mine, *Resources Policy*, vol. 26, Issue 2, June 2000, p. 91-102.
- Richard Welch, Legitimacy of rural local government in the new governance environment, *Journal of Rural Studies*, vol. 18, Issue 4, October 2002, p. 443-459.
- Joshua Whittaker, Blythe Mc Lennan, John Handmer, A review of informal volunteerism in emergencies and disasters: Definition, opportunities and challenges, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, vol. 13, September 2015, p. 358-368.
- Michael Woods, Deconstructing rural protest: the emergence of a new social movement, *Journal of Rural Studies*, vol. 19, Issue 3, July 2003, p. 309-325.
- Richard Yarwood, Bill Edwards, Voluntary action in rural areas: the case of neighbourhood watch, *Journal of Rural Studies*, vol. 11, Issue 4, October 1995, p. 447-459.
- Xueliang Yuan, Jian Zuo, A critical assessment of the Higher Education For Sustainable Development from students' perspectives - a Chinese study, *Journal of Cleaner Production*, vol. 48, June 2013, p. 108-115.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

www.areiospagos.gr/

www.dasarxeio.com/

www.et.gr/

www.hellenicparliament.gr/

<http://monumenta.org/article.php?IssueID=4&ArticleID=741&CategoryID=35&lang=gr>

www.nbonline.gr/

www.ste.gr/

<http://www.unece.org/env/pp/aarhus/>

<http://www.unece.org/env/pp/aarhus/wgp20.html#/>

<http://www.unece.org/env/pp/aarhus/wgp20.html#/>

<http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=467&language=el-GR>

www.ypes.gr/